

ГОЛОКОСТ

і СУЧАСНІСТЬ

№5 (11)

ЖОВТЕНЬ-ГРУДЕНЬ,
2003 р.

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАН УКРАЇНИ

Відомий український історик, професор Петро Потічний з Канади, який майже все своє наукове життя присвятив дослідженню українсько-єврейських взаємин, влітку цього року перебував у гостях в Українському центрі вивчення історії Голокосту. На наше прохання він передав для публікації цей матеріал написаний у співавторстві з проф. Говардом Астером. Ця доповідь була підготовлена ученими для наукової конференції з проблематики українсько-єврейських взаємин в Єрусалимі в 1993 році. Зважаючи на те, що вона ніколи не друкувалася українською мовою, а також на те, що багато концептів цієї доповіді не втратили своєї актуальності й досі, ми вирішили надрукувати цей матеріал.

Від редакції

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Петро Потічний

ВСТУП

Езра Мендельсон із Єврейського Університету в Єрусалимі (Ізраїль) починає свій огляд до виданого нами тому "Українознавство в Гарварді" ("Harvard Ukrainian Studies") наступним коментарем: "Ця книга не є лише дослідницьким трактатом: її поява є подією, значення якої полягає в особливій природі українсько-єврейської проблеми". Вважається, і це не підлягає сумніву, що українсько-єврейські відносини характеризувалися, в цілому, взаємними непорозуміннями, невіглаством, страхом, забобонами та антиєврейським насиллям. Ось причини, через які я вважаю це подією..."

У своєму огляді Мендельсон приходить до твердження: «Мабуть що односторонній характер єврейсько-українських взаємин найбільш яскраво відображений у традиційній історіографії. Досить часто створюється враження, що історики українського єврейства тяжіють до того, щоб забути про існування українців, в той час як історики України забувають про її єврейське населення. І що найгірше, звинувачення в утисках та вбивствах закидаються в обидві сторони. Вбивства, таким чином, а також економічні утиски (та презирство до культури) є безсумнівними. Але згідно з оглядом головна вага і цінність цієї книги, яка робить її історіографічною подією, полягає в тому, що вона проникає крізь поверхню і виходить за стереотипи, показуючи нам, що в цій проблемі перетинається набагато більше аспектів».

Вже майже ціле десятиліття ми залучені до спроби розвинути діалог, а також наукові дослідження мірайдів проблем єврейсько-українських відносин. Нашим першим зусиллям була публікація монографії "Єврейсько-українські відносини: дві самотності" ("Jewish-Ukrainian relations: two solitudes"). Наша друга спроба вилілась у публікацію тому "Українсько-єврейські відносини в історичній перспективі" ("Ukrainian - Jewish Relations in Historical Perspective").

З обох традиційних історіографій можна багато чого винести і навчитися, так само як зі спроб сучасного історіографічного дослідження українсько-єврейської проблеми. Останнє десятиліття зробило значний прогрес у цьому напрямі.

Проте й змінилося багато за останні десять років, з тих самих пір, коли ми насмілилися означити цю "проблему". По-перше, зараз це зрозуміло, що попередній сенс "табу", який оточував більшість досліджень цієї теми, розлетівся на уламки. Сьогодні вивчення цієї "проблеми" легітимізоване і навіть заохочується підняття "заритих пластів", їх демонстрування та подолання стереотипів, які оточували історіографію цих питань.

По-друге, з'являється справді якісна література. Цікаво, що ця література виходить з-під пера і українських і єврейських дослідників, а також інших. По-третє, не тільки наукова спільнота виросла і зміцніла, світ сам по собі змінився. Моноліт, яким колись був Ра-

дянський Союз, припинив своє існування. Прагматичні та практичні питання, що ними оточені міжетнічні взаємини та націоналізм на території колишнього СРСР, зараз набули нової значущості.

По-четверте, зараз зрозуміло, що задля розкриття "проблеми" українсько-єврейських відносин минулого, сьогодення та спекулятивних припущень щодо майбутнього дуже важливо розширити наші горизонти в інтелектуальному, так само як і у прагматичному напрямі. Ми більше не скуті ані традиційною історіографією, ані жорсткими рамками ідеології. Ми зараз здатні прослідкувати різні перспективи "проблеми" для того, щоб поглибити наше розуміння, забезпечити широкий базовий компаративний аналіз для наших досліджень і внести певні прагматичні пропозиції до нагальних питань політики.

Це, до речі, і є метою нашої роботи. Ми пропонуємо внести до питання українсько-єврейських відносин деякі поточні перспективи та підходи, що використовуються соціальними науками.

Метою цієї роботи є розширити дослідження "проблеми" українсько-єврейських відносин до широкій компаративної побудови. Більше того, в наші наміри входить наукова суперечка про те, що знаходиться поза стереотипами, поза традиційною історіографією з їхніми спотвореннями та високим драматизмом, і навіть поза сучасними історіографічними дослідженнями. Які можливі нові світи постануть у майбутньому? Яка динаміка змін та реформ, що окреслюють Україну? Чи може питання українсько-єврейських відносин за належного аналізу дати нам цінні ідеї та, ймовірно, пояснити нам нові напрямки вирішення сучасної кризи?

Якщо подивитися історично на "проблему" українсько-єврейських відносин, стає зрозуміло, що в контексті історичних штудій ми можемо вирізнити багато унікальних думок. Це висока самосвідомість щодо єврейської та української проблем у XIX-XX століттях за царської Росії та Радянського Союзу. Література, присвячена цій проблематиці, на нашу думку, може містити багато відповідей на питання щодо дезінтеграції та колапсу Радянського Союзу. Вона є одним із джерел наших ідей.

Іншим джерелом є широка і впливова література сучасних соціальних наук. В історіографічних дослідженнях є загальна тенденція розглядати кожну подію, кожний момент в історії та кожну історичну взаємодію як унікальну і неповторювану в історії. Це може бути істотним, але може й не бути таким. В той самий час ми маємо розглянути нещодавні досягнення соціологічних досліджень, оскільки основним аргументом цього дослідження є те, що видимі зразки можуть відкриватися в людських взаємодіях.

Ми глибоко переконані, що маємо розглянути і внести обидва дослідницькі підходи до "проблеми" українсько-єврейських відносин.

Ця робота намагається звести ці два джерела як основу для подальших досліджень природи та перспектив українсько-єврейських відносин.

(Далі буде)

Професор Петро І. Потічний,
Професор Говард Астер
Департамент політичних наук МакМастерського
університету (Гамільтон, Канада)

ГОЛОДОМОР І ГОЛОКОСТ

Нарешті після багатьох років замовчування, міжнародна спільнота розглянула проблему Голодомору в ООН. Незважаючи на деякі деталі – вперше на рівні ООН засуджено устрій тодішнього СРСР. Це є надто важливим моментом.

На слуханнях в ООН було продемонстровано відомий фільм. Сподіваюся, що реакція дипломатів не буде подібною до реакції дніпропетровських телеглядачів, які в 1992 році (коли Народний Рух спромігся прокрутити уривки з того фільму на місцевому телебаченні) жодним чином не відреагували на ті жахливі кадри...

На жаль мало лишилося свідочів про цю трагедію, хоча свідки живуть по маленьких, занепадаючих і зараз українських селах. Я згадую колишні містечки Миколаївської області, де я брав інтерв'ю для Фонду тих, що пережили Шоа (Фонд С.Спілберга). Майже сліпа, самотня бабуся-єврейка розповідала мені про той жахливий голод, що лютував в єврейському колгоспі. Вона на свій лад намагалася виявити різниці геноцидів: "Лагерь то таке, не страшне... Багато перед війною забрали, але ж і багато вернулося. Ну робили, ну охрана була, уголовники різні... То селянин зник. Нас голова колгоспу і в 70-ті бив... Німці коротко, але більш страшно, вони ж ті... організовані. І цілеустремлені. А от голод... Коли люди своїх дітей їли, знаєте – все байдуже робилося. Їсти хотілося і все. Нічого не розумієш, он як дурний. Замість того аби до міста пробиратися, чи в Росію, лежали люди біля хат та стогнали. Від голоду байдужий стаєш. Мов колода... Ото да..."

Звичайно, люди звикли порівнювати трагедії. Як би то не було безглуздо – розглядати під мікроскопом відмінності жахів. Зрозуміло, що Голодомор – організоване нищення українського селянства, є схожим на Голокост.

Але нагадаємо відмінності – від голоду в ті часи гинули і на Північному Кавказі, і на Волзі, і в Казахстані. Селяни, що спромоглися втекти до міста або з України – виживали. Гинули так само різні етноси, що жили тоді в селах України – болгар, євреї, росіяни. Не лунало – "Смерть українцям!" Більш того – комуністична влада наполегливо переконувала: "Життя стало кращим", підкреслюючи – саме для селян. У містах не було написів: "Тільки для арійців" (як то буде в сорокових). Тому вказувати, як то роблять деякі засоби масової інформації "українці бажують стати євреями", або як деякі політики – "це є наш Голокост", не зовсім коректно.

На щастя, українці не відчули на собі церковного антисемітизму, як і того, що є то взагалі – антисемітизм після Голокосту. Антисемітизм сучасний. Коли згідно з результатами опитування в Європі більшість європейців вказали головною загрозою миру серед списку країн, де були США, Росія, Північна Корея, Іран, саме Ізраїль ("La Repubblica"). Чому? На це нема ради. Це хвороба. Міністр у справах єврейських громад у діаспорі Н.Щаранський (народжений в Донецьку) заявив: "Той факт, що більшість європейців бачить головною загрозою миру Ізраїль, а не держави, які фінансують тероризм, і не диктаторів, котрі загрожують використати зброю масового нищення, - лише ще один доказ того, що за "політичною" критикою Ізраїлю проглядає звичайний антисемітизм".

Хоча у ставленні до "хохлів" у сучасному Донецьку чи Москві бринить дещо схоже...

У Німеччині депутат бундестагу промовив, мовляв, євреї винні в російських подіях 1917 року. Заява обурила громадськість, але не обурила генерала бундесверу (керівника спецкоманди!), який висловився на захист депутата. Генерала звільнено, але неможливо

увявити собі подібне в Німеччині ще років десять тому. Щось відбувається із світом. Щось зарозливе і далеко не лише тільки проти євреїв.

Нещодавня заява прем'єра Малайзії (країни далекої від радикального ісламу і доволі розвинутої), по суті, являє собою копію заяв А.Гітлера. Вона зовсім засмутила євреїв і цивілізований світ. Фактично єврейству оголошено війну, і та війна йде вже не тільки на скривавленій землі Ізраїлю, але й в Турції. Євреїв звинувачено у всьому – що вони соціалісти, капіталісти, сіоністи, юдаїсти, олігархисти і так далі і тому подібне. Неонацистам навіть не входить до голови, що якщо навіть євреї і становлять більшість серед перерахованих категорій, то це лише підкреслює неабияку єврейську різнобарвність і зовсім не уявну цілісність. Що явно впадає в око?

"Захисників ісламу" не турбує нищення Чечні. Не турбує переслідування уйгурів в Китаї. Їм цілком байдужий жахливий матеріальний стан кримських татар, тюрми для незалежних мусульман в країнах Середньої Азії. Їх турбують лише євреї. І євреї вони бачать усюди. Так само, як один з керівників блоку комуністів в Росії Кондратенко. Так само, як багато хто з тих, хто дістав депутатські мандати в Москві.

Ця навала сучасного антисемітизму не обминула й Україну. Колісь мені презентували цікаву канадську книжку спогадів про Голодомор. Цілком ясно і з наміром автори збірника то тут – то там наставляли "жидів", що їх згадують свідки, постійно лише як активістів радянської влади. Читач може подумати – можливо ті, хто пережив Голодомор, мають рацію?

От аби таких думок не було, давайте перейдемо від слів до діла. Дуже багато говориться про Голокост, але досі не відомі всі місця нищення євреїв на території України. Багато зараз говориться про Голодомор, але досі не існує ані програми опитування свідків, ані жодного державного музею, ані суцільно наукового вивчення трагедії. Доки подію не досліджено (або досліджено лише за кордоном), громадськості нема чим оперувати, окрім емоцій. А емоції – поганий радник.

Дослідники мусять досліджувати, держава мусить їм допомагати. Громадськості мусить прислухатися до науковців, аби не потрапити в халепу. Держава мусить допомагати дослідникам дійти до громадськості.

Всім відомо, що в нас, на жаль, ситуація зовсім не подібна. Тому мусимо починати від початку. Мусимо робити свою інтелектуальну працю. Тоді і Голодомор, і Голокост стануть перед нами в контексті часу, і тоді поменшає емоцій. А контекст часу надто важливий і для дослідників Голодомору, і для дослідників Голокосту. Очевидним є факт – німецька преса доволі писала про Голодомор наприкінці 1932 року. Зрозуміло, що подія вплинула на вибір німців, які були нажахані обличчям комунізму. Євреї тоді не мали власної країни, але все ж таки роль євреїв-інтелектуалів "лівих" кілків у замовчуванні Голодомору теж вплинула на вибір багатьох українців. Винних народів не існує, існує провина еліти, що купується на ману тоталітаризму й веде туди свій народ. Про все це треба казати і все це необхідно вивчати.

Тоді інтелектуали не стануть захищати генерала КДБ від пограбованого народу. Тоді стануть згадувати фільм "Каяття" і обрубану голову журналіста. Тоді поменшає розмов про "генетичний антисемітизм українців" і "жидівську загрозу". Це не багато, але й не мало.

ПРОБЛЕМА КОЛАБОРАЦІЇ В ДОБУ ГОЛОКОСТУ НА ТЕРЕНАХ
УКРАЇНИ ТА ЛАТВІЇ: спроба компаративного підходу

(Скорочена версія доповіді Анатолія Подольського на міжнародній науковій конференції "Латвія в часи нацистської окупації 1941-1944", що відбулася в червні 2003 року в Ризі)

Студії з історії Голокосту в Україні розпочалися лише після 1991 року, коли Україна стала суверенною державою. На відміну від латвійської історіографії, що досліджувала цю проблематику ще до 1990 року, в першу чергу це були латиські вчені-історики в еміграції. На мою думку, і для Латвії і для України дуже важливий сьогодні, наскільки це можливо, об'єктивний науковий, історичний підхід до подій Голокосту. Це необхідно передусім для побудови правдивої національної історії 20 століття і для майбутнього в цілому. Єврейська історія тісно пов'язана і з латвійської і з українською історією. Єврейський фактор був складовою частиною і латвійського й українського соціуму в міжвоєнний період (1918-1939) і в роки Другої світової війни (1939-1945). Трагедія єврейського народу в період нацизму стала

частиною трагедії латиського і українського народів. Очевидно, наше завдання – спробувати чесно розібратися в цій історії, не створюючи міфологем і не використовуючи евфемізмів (це були прерогативи одіозних тоталітарних режимів 20 століття – гітлерівського і сталінського). В роки Другої світової війни було знищено більш як 1,5 млн. українських євреїв і близько 75 тисяч латиських євреїв. В абсолютних цифрах різниця відчутна, однак у процентному відношенні і, особливо, у культурному (у самому широкому і позитивному змісті цього слова) Латвія й Україна понесли величезних і непоправних втрат.

Чому стало можливим тотальне вбивство людей лише за етнічною ознакою, за національною приналежністю? Чому це сталося у європейських країнах фактично в середині 20 століття, як у де- ➤

мократичних так і в тоталітарних? Є цілий спектр наукових та антинаукових думок, роздумів, пошуків. Це нацистська ідеологія, підвалинами якої був расовий антисемітизм і ідея повного знищення єврейства. Однак ми змушені визнати, що частково реалізувати цю антилюдську ідею допомогла європейська юдофобія, яка досить успішно розвивалася (у різних формах та різного рівня) у 1920-1930-і роки в країнах Європи і латентний (прихований) сталінський антисемітизм. Безперечно ці різні форми європейського юдофобства і сприяли колаборації неєврейського населення з нацистською владою в Голокості. Хоча, безумовно, все це складно і доволі неоднозначно.

Як я вже зазначав, після 1991 року історію Голокосту вперше в українській історіографії Другої світової війни було виділено з контексту і вона постала окремою темою досліджень. Українські історики, що спеціалізуються з даної проблематики, базуються на наступних концептуальних позиціях:

– Доля євреїв України невіддільна від долі європейського єврейства в період нацизму (1933-1945);

– Трагедія українського єврейства є складовою частиною трагедії українського народу в роки нацистської окупації (1941-1944);

– Історія Голокосту – частина історії Другої світової війни.

Серйозна увага до цієї теми є, на мою думку, значним досягненням української історичної науки і позитивно відрізняється від радянської історіографії, де ця проблема завжди замовчувалася і ніколи не була окремою темою для досліджень. Цю тенденцію побачив і блискуче охарактеризував у 1978 році польський історик Лешек Колаковський: «...Такой принцип используют в Советском союзе, где про ужасы войны говорят, полностью избегая особую судьбу евреев. Общая тенденция пропаганды состоит в том, чтобы люди забыли про исключительное место евреев в гитлеровской политике геноцида. Целенаправленное замалчивание судьбы евреев является одним из многочисленных примеров фальсификации истории последней войны в официальной коммунистической версии».

Сьогодні українська історіографія поступово відходить від «офіційних комуністичних версій» і намагається стати на шлях об'єктивної, неупередженої історії. Хоча існує думка в українських гуманітарних колах (і не безпідставна), що історична наука, на жаль, не позбулася цілком «радянської спадщини», і в деяких випадках це трансформується в неототалітарні тенденції в науці. Що стосується досліджень з історії Голокосту в Україні, то вони стають все більш професійними і багатоаспектними, торкаються різних тем, також й складної теми, як ставлення неєврейського населення до нацистського геноциду щодо євреїв, колаборації. На мій погляд, яскравий приклад зваженого підходу до цього аспекту Голокосту продемонстрував український історик Ярослав Грицак у своєму дослідженні: «Українці в антиєврейських акціях в роки Другої світової війни». Зокрема він зазначив: «...Стверджувати, що всі українці антисеміти, так само несправедливо, як обвинувачувати всіх євреїв у злочинах більшовицької влади. Антиєврейські погроми не виражали містичного традиційного антисемітизму, що так часто приписують українцям. В цілому гама відгуків місцевого населення була широкою – від виразного осуду, характерного для більшості, до солідарності, або навіть особистої участі в екзекуціях». І далі: «...в цілому українське суспільство здебільшого хоча і співчувало долі євреїв, але не наслідувалося їм допомагати. В умовах німецької окупації, коли українцям і полякам за це загрожував розстріл, кожен такий акт був проявом особистої відваги, що межувала з героїзмом. А героїзм не є повсякденним явищем».

Я думаю, що позиція д-ра Я.Грицака досить близька моїм латвійським колегам. Ставлячи перед собою завдання досліджувати мотивацію людей, що співробітничали з нацистами в Голокості на території окупованих Латвії й України ми маємо можливість побачити типологію латиської і української колаборації. У міжвоєнний період історія наших країн має як загальні так і специфічні риси. Латвія спромоглася відновити свій національний суверенітет і створити в 1918 році незалежну державу, що проіснувала до 1940 року, до радянської окупації. Український національний рух теж робив такі спроби. У листопаді 1917 року була проголошена Українська Народна Республіка (УНР), яка в одному з перших своїх декретів проголосила толерантність до національних меншин, в першу чергу до росіян, поляків, євреїв. Президентом УНР був Михайло Грушевський, потім Симон Петлюра. В українському уряді деякі міністерські посади займали євреї. У цей період територією всієї України прокотилася хвиля єврейських погромів, як з боку «білої гвардії», так і з боку українських сил, так і з боку більшовиків. Тодішня українська влада (С.Петлюра) не контролювала ситуацію. Утримати владу українські національні

сили не зуміли і фактично в 1919 – 1920 році УНР припинила своє існування. Влада в Україні перейшла до більшовиків. Західна Україна (Львів, Галичина, Волинь) увійшла до складу Польщі.

Саме на території Західної України в підпіллі продовжував існувати український національний рух, що носив антипольський, антирадянський і до середини 40-их років антиєврейський характер. Хоча, на Галичині в 1918-1919 роках євреї виступили на боці українців в підтримку Західноукраїнської Народної республіки (ЗУНР), що викликало невдоволення поляків і погроми. Найвпливовою в українському русі була Організація Українських Націоналістів – ОУН (праве радикальне крило – Степан Бандера, помірне – Андрій Мельник). Перед ОУН стояло завдання – створення Української соборної (єдиної) самостійної держави, визволення українських земель з під влади Польщі і СРСР. Роль євреїв в українському національному русі 1917-1920 років почала піддаватися ревізії після вбивства С. Петлюри в Парижі в 1926 році Самуїлом Шварцбардом, як помста за жорстокий погром 1918-1919 років. В історіографії цього питання існує точка зору, що цей злочин було підготовлено НКВД. Однак ми не можемо на сьогодні це беззаперечно стверджувати. Так чи інакше українсько-єврейські взаємини почали мати негативний характер і в програмних документах ОУН антисемітизм посів одне з провідних місць. В радянський період на Західній Україні в 1939-1941 рр., коли євреї досить активно підтримували прихід більшовиків, він значно посилювався. А в квітні 1941 року на з'їзді ОУН у Кракові боротьбу з євреями було фактично легітимізовано: «...жиди є опорою більшовицького режиму на Україні, тому Організація українських націоналістів борює жидів...».

З окупацією України нацистами й відчинею у перші ж дні в'язниць НКВД у Львові, містах на Волині, в багатьох інших місцях, де всі побачили закатованих більшовицьким режимом – розстріляних політв'язнів, діячів українського національного руху, що були знищені НКВД 14-15 червня 1941 року, вбивства євреїв почали нести масовий характер. Наприкінці червня – початку липня 1941 року й ОУН брала в цьому участь. Нацистська пропаганда вдало використовувала у власних цілях антибільшовицькі настрої України й звинувачувала у жахах НКВД євреїв, як начебто головних носіїв більшовицької ідеології. В такий спосіб було встановлено знак рівності між євреями і більшовицькою владою, що в цілому призвело до високого рівня колаборації з нацистами в геноциді щодо євреїв.

У міжвоєнній Латвії національний рух, на відміну від України, розвивався в межах суверенної латвійської держави. Од-

На вулицях Риги, літо, 1941 р.

нак одним із принципів цього руху був антисемітизм. Національні рухи, на початку Ugunkrusts, а потім з 1934 року Perkonkrusts, періодично виступали проти впливу євреїв у різних сферах латвійського суспільства, висували ксенофобське гасло: «Латвія для латишів!» До цієї організації входила і студентська молодь. Однак, поряд з цим, єврейське національно-культурне і релігійне життя в різних формах існувало в країні. У період правління Ульманіса в другій половині 1930-х років «Перконкруст» пішов у підпілля. Трагічним для націоналістичних організацій у Латвії виявився рік радянської окупації (липень 1940 – червень 1941 років) так само, як і для національних рухів у Західній Україні 1939-1941р. Радянська влада переслідувала «Перконкруст», багато членів цієї організації було депортовано в Сибір. Єврейську релігійну і сіоністську діяльність у Латвії також було піддано гонінню з боку більшовиків. Однак, частина представників єврейства, зокрема єврейського соціалістичного руху, вітала й активно співробітничала з радянською владою (Лацький-Бартольдї, що у 1917-1920 роках був на Україні, Шац-Анін та ін.). Страшні злочини радянського режиму за тиждень до нападу Німеччини на СРСР (депортація більш як 14 тис. осіб з Латвії, у тому числі й євреїв, депортація із західних областей України більш 11 тис. осіб, у тому числі й євреїв, тих хто відмовлявся брати радянське громадянство, а також розстріли у в'язницях НКВД) у цілому сприяли спалаху антисемітизму при

Продовження на стор. 4

Продовження, початок на стор. 2

відповідній нацистській пропаганді. Це виразно проявлено в жорстоких вбивствах євреїв у перші дні окупації як у Ризі так і у Львові, в яких брали участь «Перконкруст» і ОУН. Систематична антисемітська пропаганда розгорнулася окупаційною пресою Риги, Києва, Львова, інших міст. Вона велася за технологією, розробленою в Берліні, однак мала національне забарвлення, місцевих латиських і українських виконавців і досить ефективно сприяла Голокосту. Подальші події Другої світової війни продемонстрували, що діячі як латиського так і українського національного руху помилилися, підтримуючи гітлерівський режим, сподіваючись, що той надасть їм можливість суверенного національного розвитку. Як більшовизму так і нацизму були непотрібні незалежні Латвія й Україна. Нацисти просто використовували їхні політичні рухи, національні почуття, тощо, і в тому числі для реалізації «Ендльозунгу» в Європі.

Вже в липні – серпні 1941 року і ОУН, і «Перконкруст» піддано репресіям з боку Гітлера. Частина діячів цих рухів пішла далі шляхом колаборації з нацистами та зміцнили собою ряди команди Арайша на теренах окупованої Латвії, та допоміжних поліцейських батальйонів на окупованій Україні, які сприяли знищенню євреїв у Румбульському лісі під Ригою і в Бабиному Яру в Києві (зазначу, що керував цими розстрілами керівник СС і поліції Фрідріх Еккельн, спочатку він набув досвіду в Києві, а потім удосконалювався в Ризі). Частина ж пішла шляхом опору нацизму і опинилася в гітлерівських концтаборах.

На закінчення хотів би підкреслити, що важливим питанням для дослідження, на мій погляд, є проблема зв'язку довоєнного антисемітизму і тотального геноциду єврейського населення в Латвії й Україні в перші роки нацистської окупації.

Анатолій Подольський,
кандидат історичних наук,

директор Українського центру вивчення історії Голокосту

КРУГЛИЙ СТІЛ «БАБИН ЯР»

Український центр изучения истории Холокоста при содействии культурно-информационного центра при посольстве государства Израиль в Украине, а также Общественного комитета «Бабий Яр» провел 2 октября 2003 г. **Круглый стол, посвященный проблемам истории и осмысления трагедии Бабьего Яра.** На круглом столе рассматривалось два вопроса:

1. Досконально ли изучена проблематика трагедии Бабьего Яра сегодня, на Ваш взгляд?

2. Какие пути для сохранения памяти о Бабьем Яре для будущего поколения?

Разумеется, выступающие затронули и другие темы. Мы предлагаем читателю некоторые из выступлений, прозвучавшие на круглом столе.

Мартен Феллер – профессор, доктор филологических наук:

Это не только глубоко человеческая, но и чрезвычайно филологическая тема.

О Бабьем Яре можно говорить по-разному, и чаще всего мы говорим и пишем о тех ужасах, которые запечатлены в нашей памяти, не зависимо от того, погиб ли кто-то у человека в Бабьем Яру или нет, которые связаны в нашем сознании с этими трагическими днями и этим трагическим местом. Но есть еще одна сторона, о которой мы нередко забываем, и которая, мне кажется, максимально важна не только сегодня, но и через 100-150, а может быть и больше лет. Сторона, которая сохранится, не дай Бог, но думаю, что так случится, сколько, сколько будет существовать человечество. Почему? Потому, что Бабий Яр является необычайно четким воплощением того, как люди идут ко злу, совершенно независимо от того евреи ли они, или не евреи, не они идут ко злу, а их что-то к этому злу приводит. И вот мне вспоминаются вещи, которые сегодня, может быть, покажутся, даже не к месту скажем, но мне кажется, что они чрезвычайно важны. Наверное, многие из Вас помнят пьесу Борщаговского «Ночь перед Бабьим Яром», когда старого еврея, его сосед - дворник, выгоняет в Бабий Яр. Сосед еврей, как положено, молится, а потом, между прочим, говорит своему соседу: «А как ты можешь так поступать по отношению ко мне?». И сосед отвечает: «Я был, ты не помнишь, я был конвоиром в тех поездах, которые везли заключенных в Сибирь». Это написал не я, которому вы можете сказать, не о том ты сегодня думаешь, это написал литературный редактор Еврейского театра в Киеве, а потом знаменитый космополит Борщаговский. Я, когда занимался этой проблемой, обратился к Василию Гроссману, к человеку, который является автором «Черной книги», и прочитал, что для того, чтобы были такие массовые и не осужденные ужасы, им нечто должно было предшествовать. Гроссман воспринимал это несколько иначе, и, наверное, был несколько ближе к жизни. Для того чтобы были такие массовые ужасы, нужны были, в первый раз я прочитал это слово - Голодомор и коллективизация. Поэтому я считаю, что когда мы будем изучать на протяжении, повторю, веков, историю Бабьего Яра, мы должны изучать ее не просто как набор каких-то ужасов, а как набор вот этих многочисленных закономерностей, которые вели часть человечества к тому, что для нее совершенно спокойно, или почти совершенно спокойно, воспринимался вот этот ужас. Нам надо изучить, ибо история не изучена, и насколько я знаю, когда мы рассказываем детям о Бабьем Яре, мы рассказываем, какой он был ужасный, но очень мало рассказываем о том, как к этому ужасу мы пришли. Это я бы назвал первой центральной темой, но может быть чуточку сознательно представленной в моем выступлении так, чтобы вызвать критику, чтобы вызвать возражения. Но я убежден в том, что подход должен быть именно такой. История зла, а Бабий Яр одно из самых ужасных проявлений этого зла, но отнюдь не как нечто оторванное от контекста, как у нас часто бывает. Ну а когда я сказал, что отнюдь не как нечто оторванное, я ответил, очевидно, и на второй вопрос, который был задан. Вопрос о том, строить или не строить в Бабьем Яру памятник.

Семен Глузман – сопредседатель общественного комитета «Бабий Яр»:

Я, вероятно, начну свое выступление с того, что мне повезло с моими родителями. Многие вещи, которые мои сверстники узнавали спустя десятилетия, я знал с раннего детства. Мой отец был коммунист, член Коммунистической партии с 1924 г., в душе нена-

видевший Советскую власть, но еще больше ее боявшийся. Он рассказывал мне все. Он рассказывал мне всю правду, которую сейчас только начинают говорить. Слово Голодомор я узнал, вероятно, на много раньше, чем первый президент Украины Л.М.Кравчук.

Для меня Бабий Яр – история моей жизни, и дружба с Петром Платоновым, и знакомство с И.Дзюбой, и личное присутствие в конце сентября в таком месте, где были еще работники КГБ в штатском. Они даже не репрессировали людей, они просто насмеялись, практически так же, как я видел в фильме о работе СС и гестапо, еще в те времена, в советские. Я думаю, что сейчас в этой аудитории, в киевской аудитории, не нужно говорить о том, что происходило. Я хочу перейти к тому, как я к этому отношусь. Как можно к этому относиться? Не может быть двух мнений, у психически здорового нормального человека фактически однозначная реакция. А я на самом деле, может быть, достаточно спокойно отношусь к трагедии, к отсутствию памяти, официальной памяти, у людей то память существует, к официальной памяти Бабьего Яра, в связи с тем, что у меня нет иллюзий по отношению к стране, в которой я живу, и гражданином которой являюсь. У меня действительно нет иллюзий, и я достаточно реалистически оцениваю близкое будущее моей страны - Украины. Когда я думаю о том, что происходит вокруг Бабьего Яра, для меня это не насколько эмоциональная ситуация, потому что я знаю другую сторону этой же страны, этой же власти, абсолютно равнодушной к тому населению, которое она возглавляет. В частности во Львове сейчас доживает свои дни, мой лагерный друг Василь Лидгородецкий, который за «ненуку України» сидел 37 лет. У него огромная пенсия – 80 гривен, и я должен думать, где доставать деньги, чтобы он жил. Ну, вот так получается, что я живя в Киеве, должен думать, как помочь другу во Львове. Ну что тут говорить, это моя страна, или лицо моей страны, которая случайно получила независимость, и не умеет пользоваться теми свободами, которые существуют. Но, тем не менее, просто жить и просто наблюдать невозможно. Тогда отсюда надо уезжать. Просто жить и сопутствовать очень медленной, растянутой на десятилетия эволюции в сторону Европы и европейского сознания невозможно, потому что человеческая жизнь очень коротка. Значит, следует то, что каждый на своем месте делает мелкие, маленькие дела. Ведь история вокруг сегодняшнего Бабьего Яра тронула меня не только как еврея и внука, того человека, который был расстрелян. Я просто был возмущен еще и ситуацией вокруг. Во-первых, отсутствие публичных дискуссий. Я хочу жить в демократической стране. Я понимаю, что в данном случае могу быть не прав. Я имел возможность жить в меньшинстве, не в политической зоне скажем. Просто в демократической стране есть большинство, и есть меньшинство. Я приму решение, которое мне не нравится, но я хочу, чтобы была общественная дискуссия. Второе, это все-таки моя страна. Это не страна тех людей, которые являются руководством и составом Джайнта. Я знаю, что такое жить без своего отца. Я с большим уважением отношусь к истории Джайнта, но это не исключает возможности дискуссии. Для меня Бабий Яр - это рассказы конкретных людей, которые оставались здесь в оккупацию. Это мать моего покойного друга, журналиста Валерия Марченко, которая была подростком и рассказывала, как это было. Это рассказы Леонида Светличного, ныне покойного. Я прекрасно понимаю, что когда заместитель председателя СБУ попросил меня написать послесловие к своей книге, посвященной истории органов, репрессиям в ➤

нашей стране, ГПУ и КГБ конца сталинского периода, я прекрасно понимаю, почему он это сделал. Потому что, когда я посмотрел рукопись, и сделал механический подсчет, увидел простые вещи, около 70% руководящего состава НКВД - евреи. Я понимаю, как это объясняют, почему эта трагедия произошла с моим отцом, почему он поверил в эту утопию. Я считаю, что мудрость состоит только в одном: мы не должны создавать себе новых иллюзий, мы не должны верить в утопию, мы не должны искать простых решений. Тогда когда-нибудь эта страна станет европейской. А пока я понимаю тех людей, которые выезжают в Израиль. Хотя я думаю, что там сейчас в экономическом отношении гораздо хуже, чем здесь. Но в Израиле единственное место для евреев на земной шаре, где он будет просто евреем, гражданином своей страны и не будет чувствовать себя чужим. Но есть выбор, мой выбор оставаться здесь, с моими мертвыми и моими живыми. И поэтому я не хочу подробно говорить об этих скандальных подробностях. Я надеюсь, что это все уйдет, и уже уходит. И думаю что никто из руководителей Джойнта по-видимому, не хотел ничего плохого, просто кто то не подумал, а кто-то не правильно информирован. Как всегда бывает в этой жизни. Склоки начинаются с маленькой неуверенности, или с маленького греха. Вот все, что я хотел сказать.

Занько Светлана – учитель (Белая Церковь):

Я представляю учителей из Белой Церкви, которые сидят рядом с учителями из Броваров, Богуслава. У меня несколько реплик. Есть такое подтверждение у Гитлера, который говорил приблизительно: «Я ничего не сделал нового, я только делаю то, доделываю, что уже начала делать католическая церковь». Было

сказано о том, что, наверное, украинская общественность сильно не отличилась в истории Холокоста, поэтому именно эту проблему обсуждает украинская общественность. Я хочу рассказать о той работе, которую действительно делают дети, работая на семинарах, работая над защитой конкурсных работ по истории Холокоста. Поверьте, что действительно, в первую очередь поддержали эту работу украинские дети, а потом в эту работу начали включаться еврейские школы. Противостояние есть со стороны родителей детей из еврейских школ, это необходимо понять. Надо знать, как эта трагедия затронула каждую еврейскую семью, и на сколько это болезненная тема. В отношении того, что не стоит обсуждать эту тему, сначала с украинцами, а сначала только в еврейской среде, господа мы живем на территории Украины. И если не обсуждать, то тем самым устраивать противостояние между народами, допустить этого ни в коем случае нельзя.

Анатолий Подольский – директор Украинского центра изучения истории Холокоста:

Я хотел только сказать буквально два слова. Я полностью согласен с госпожой Занько, нельзя жить в украинском социуме, а евреи Украины, это часть Украины, исключать украинский социум из обсуждения еврейских проблем. Доказательства тому учителя, с которыми наш Центр работает, и не только с ними, это правда. Это правда, что украинские тинэйджеры сегодня пишут работы не только фактологические, они пытаются осмыслить, и они воспринимают Холокост, как часть своей истории.

(Далі буде)

РЕФЛЕКСІЇ

ХОЛОКОСТ И ГУЛАГ – ПОПЫТКИ ОСМЫСЛЕНИЯ

Продовження, початок див. у № 4 (10), липень-вересень 2003 г.

Крайне сложная тема – евреи в ГУЛАГе. То, что много их сидело – сомнений нет. Но вот Ваши суждения о том, что в основном устраивались на *придурочных* работах, а на общие и не попадали – трудно это переварить. Вспоминаю собственный, довольно жалкий, по сравнению с Вашим, опыт. Был я на общих, но смешных – напильником пражки точили. И был у меня приятель Свидетель Иеговы (Анатолий Дикий, прекрасный украинец, помянем его, после освобождения недолго он свободой дышал, здоровье подорвали чекисты «безвинные») он при нарядчиках работал. Так он через свои связи и меня туда. И предупредив о том странно: «Я могу помочь, ведь легче тебе будет», и хотя я возражал нетвердо, устроил. Повезло мне недолго – узнал о том парторг зоны, побегал, разорался и с треском меня из «интеллигентнов» опять в цех бросили. Однако осуждать А.Дикого, который «пристроился» и старался другим помочь, даже у самых его ненавидящих за «сектанство» – язык не поворачивался. Отказываться в лагере от такого – глупо. Это Вы и сами пишете. Тем паче в условиях тех лагерей, когда соввласть особенно ярилась. И упрекать в том – нехорошо. В нацистских некоторые в зондеркоманды попадали, в оценки драгоценностей, в сексуальное обслуживание, но такого отношения к ним, других, выживших там – не читал. В Израиле и вовсе – если члены зондеркоманд показания дают, их освобождают от публичности и фамилии скрывают. Ведь какой дурак может и выкрикнуть им упрек в коллаборации. А трудно им, что выжили. Невозможно человека унижать упреком, что он с «общих» отлынивал. О том В.Шаламов хорошо пишет. А Вы это делаете. Не по христиански. По мне (и по моим многим знакомым и в лагере) – лучше от работы отлынивать, чтобы власть ту поганую не укреплять. Ведь и сегодня некоторые каркают – «Вон, как при Сталине крепко строили, до сих пор стоит». Вот герой Ваш, Иван Денисович мог бы такое сказать по простоте своей. И для него то – все одно для родины строим. А для кавказцев и евреев – ну какая ж такая родина, если она их ни за что в лагерь загнала? Вы и пишете, однако евреев выделяете. Помилуйте, а разве грузины плохо по отношению к русским настроены были? И, что – евреи радовались разделу Речи Посполитой и то, что они под Россию попали? Ну, что Вы ей Б-гу...

Мушки, которые у нас самозабвенно работали и очень старались – «козлами» звались. Чтобы от категории «мужиков» отличаться. «Мужик» у нас был тот – кто работал тихо и не лез по стахановски. А «козлы» зону укрепляли, и я их тоже не любил, хотя понимал – некоторые семьи пытались кормить копейками своими. Ведь «козлы» эти часто за чепуху сидели. За то, что в колхозе тащили, что и так разваливалось. Но ворами себя не считали. Хотя все подметали, что плохо лежало, большевики их научили. И кондовыми шовинистами были – уверяю Вас. Когда я им что-то об империализме русско-советском заикнулся, ох как кинулись! И все то «мы черножопым помогаем, мы их кормим-одеваем, а армяшки вон даже на зоне в чистеньком ходят!» То вообще-то грузины были, но им почему-то именно армяне не нравились. И евреи, уж конечно. Евреев у нас почти и не было – пара воров. И еще начальник рабочей зоны, капи-

тан добрейший, о как же они его ненавидели за то, что он ни к кому не цеплялся! Честно Вам говорю – именно «козлы», этого тишайшего капитана. А вот тех, кто их резиновыми дубинками лупил – «ну, правильно, я б на его месте служил – так и делал бы, как с нами справишься? они ж свои»... Почти стучать были готовы, только воров боялись. Они, скорее всего на общих и горбатились, да не за совесть, а от дури. Просто боялись «хозяев» обьегорить.

И как верно Вы ситуацию Эфроимсона описали – хоть вертеть, хоть круть-верть, а все равно евреи в чужих глазах плохи. Тут бы Вам и заметить антисемитизм, да видно Вы его материальными вещами объясняете. Неверно это. Это психологическая болезнь, антисемитизм психологи лечат.

А о придурках-евреях, как они паршиво себя вели – и вовсе кошмар. Знаете, ведь подобное писали и о нацистских лагерях, как там евреи выкручивались. И кто писал – антисемиты злейшие, что называется – болезненные. Неужели Вас в эту категорию записывать? Нет, я не за то, что это писать не надо. Надо, еще как надо. Однако не в таком тоне и не с таким примитивным объяснением: «**Казалось бы: ... обреченному лагернику... – не все ли равно, кто именно захватил внутри лагеря власть...? Оказывается – нет, это врезалось неизгладимо.**» Вы же писатель, способны объективно посмотреть на свою память национальную. Иначе ведь евреи способны завалить количеством того, что им «врезалось». И одно дело – художественная литература, никто ведь В.Высоцкому не пеняет за его «Мишка Шихмат Башковит у его предвиденье...» Другое дело, когда Вы историческую вещь пишете. Не от лица Ивана Денисовича...

Вы вспоминаете, что Ваши друзья евреи пьесу об этом тоже неприязненно восприняли. Разъясняли Вам, что нельзя, «в эпоху притеснения евреев». И Вы комментируете саркастически: «**когда же евреи у нас не притеснены?**» А ведь хороший вопрос. Действительно, когда? Некоторые евреи сейчас пишут о райском, слишком избранном положении еврейской общины. И за граница помогает, и уехать могут (под бомбы террористов?). И Россия требует их выдачи на «самый справедливый суд в мире», за то, что они нынешнего президента критикуют (ведь не за воровство, воры крупные по Кремлю расхаживают, Вы сами знаете), а их не выдают. Только ведь возможно уехать это льгота сложная, как посмотреть. Ведь многие и не уезжали бы, кабы им на каждом шагу о засилье евреев не каркали. Не уезжали бы, кабы ситуация в СНГ улучшалась, а не застаивалась вновь. Ведь в Израиле и в других странах (там – меньше) сколько самобуйств среди «русских» евреев? И – среди лучших.

Я вынужден сказать и еще об одной предвзятости. Главы «В лагерях ГУЛАГа», «В войну с Германией», «С конца войны – до смерти Сталина», «До Шестидневной войны», столь явно коротки по сравнению с другими. А ведь середина тридцатых и до Шестидневной войны – центральные темы для евреев. Для истории евреев. Ведь то, что тогда в мире происходило и определило для них почти все нынешние переживания. И будет ли Израиль стоять – еще вопрос. И останутся ли евреи в мире. Тоже вопрос. Численность даже, кото-

Продовження на стор. 6

Продовження, початок на стор. 5

рая до Катастрофы еще не достигнута. Вы скажите – у русских тоже не мед. Да ведь русские на своей земле и не мало! И русские же советскую власть тянули до 1991! Да и до сих пор еще многие, слишком многие, ее тянуть согласны.

Действительно, если б не евреи в демократическом движении – может Вы бы сейчас в Америке бы жили, не задумывались? Кажется мне – задумывались. И это – обидно Вам. Вот тут бы и подумать о роли евреев в русской истории. Тут бы и крикнуть – не уезжайте, не бегите! А вы заканчиваете одним громоздким, древним, из XIX-го века выводом – или ассимилируйтесь, ни о чем своем не помышляйте, или уезжайте. Конечно, уедут. Ибо не смог осмыслить крупнейшей писатель русский, что с Россией происходит.

Что касается эвакуации. Честно говоря, даже писать об этом не хочется. Все кажется очевидным, но Вы, как и некоторые исследователи, настаиваете на неких «специальных мерах», принятых советской властью для эвакуации евреев. Ни один из опрошенных мною евреев (а как минимум 70 процентов из них были ярыми сторонниками коммунистов!), но **ни один** не высказывал такого мнения об эвакуации. А я опросил почти 200 и у других работников фонда Спилберга интересовался. Больше того – все (как и большинство серьезных историков) говорили о полном хаосе, о запланированном перевозе только оборудования военных и близким к военным заводам и техперсонала, об эвакуации семей крупных коммунистов. Никак обо всех других совлестах не заботились. И десятки тысяч евреев тех же немцев, как освободителей ждали. Пример моей семьи – брат бабушки так и остался в городе, хотя дед за ним специально на машине служебной заезжал, умолял ехать, да тот: «Не верю я вашей пропаганде!» И среди расстрелянных в тысячах яров по Украине – сотни тысяч беженцев, но никак не эвакуированных. Так и в Днепропетровске, дед с кучкой солдат документы под городом проверял, да и не проверял толком, ибо текла толпа – и солдаты, и гражданские, и черт знает кто, и все совласть проклинали и куда идти – не знали. А дед мой сидел и из окошка глядел и боялся высунуться, ибо «разорвать могли и как энкаведиста и как еврея и как коммуниста», а тут телефон брякает: «Вульфсон, ты, что до сих пор там? Да ведь немцы в городе!!!» И – драпать. Драпать почти до Харькова. Хаос был.

Еще момент, Вы его забыли. Подполье, которое партия оставляла в оккупированной противником зоне. Очень часто члены подполья евреями были и таким образом не могли и носа на улицу высунуть. Еще одно подтверждение того, что и не думала советская власть о еврейской проблеме. Просто забыла, ибо от народа скрывала положение евреев в Польше, после союзнического договора с нацистами, да и от себя заодно. Плевать совласти было на людей – мне ли Вам доказывать?

Что касается процента евреев среди награжденных орденами и медалями, среди военнначальников. Не мало их было. Но и не столь много, как некоторые *евреи* сегодня пишут. Вы этого знать не обязаны, а я по роду занятий знаю – после перестройки тысячи евреев, из тех, что войну пережили, кинулись доказывать, что евреи воевали. Прилично, видимо, наслушались о «евреях в Ташкенте». Я из того поколения, которому, честно говоря – плевать, воевали или нет. По нам – если *косили* то и лучше, чего ж башку за Сталина подставлять? Но старшим хочется доказать, что вклад евреев в победу значителен. Разумеется – тоже правда. И вот они, *до сих пор*, на полном серьезе брошюры и тома издают, при помощи заморских евреев, и сыплют еврейскими фамилиями генералов и героев СССР. Им оправдать советскую власть хочется. Молодость свою защитить от современных нападок. Они заинтересованы и потому необъективны. И очень часто (я фамилии их называть не буду, но на некоторых Вы и ссылаетесь), они в архивах *«похожую на еврейскую»* фамилию находят и к евреям приписывают. А то, что это поляк может быть, немец, а то и просто псевдоним (были ж и такие русские, которые еврейские фамилии брали, исходя из обстановки 20-ых, верно Вами описанной – тогда было лучше евреям быть), так это их мало касается. Они, кстати, тоже слабо в проблематике Катастрофы разбираются, им главное участие евреев в Великой Отечественной подчеркнуть. Оправдаться от нападок антисемитских брошюр, которых, по мне, – лучше и не замечать. Да замечают. Бьет по ним, чушь антисемитская. Бьет.

И здесь Вы вновь пытаетесь найти основание для антисемитских мифов о евреях в Ташкенте. Поймите (неужели не знаете, Вы?!), миф не нуждается в основаниях. Создателю мифа хватит одного еврея в Ташкенте или даже на еврея похожего, для того чтобы сказать: «все они так». Точно так же, как создателю мифа, например – о повальном русском пьянстве. *Все они так*. Но вот, правда, то, что русские (и многие до сих пор) считали ту войну из-за евреев и устроенной. Еврейской войной. Тут и нацистская пропаганда роль сыгра-

ла. Необязательно и в оккупации ее услышать, слухами земля полнится. Ведь надо было, как-то понять причины той страшной войны, ведь ее *такую* безжалостную, не ожидал никто! Моя бабушка в госпитале на Урале в палатах убирала, так в нее костью солдаты бросали: «Из-за вас война эта! Вас мы защищаем!» И какое для многих нацистов и неонацистов подтверждение было, когда Израиль возник! Они так и писали, и пишут – **«Это сотрудничество (между нацизмом и сионизмом!!!) представляло собой саботаж международной антифашистской борьбы»** (газета «Дуэль», г. Москва, 1999 г.) И подобные утверждения на страницах советской печати встречались, особенно в 70-ых! Видимо Вы не знаете об этом. Или – не хотите замечать. Все ведь очень просто – евреи развязали эту войну, чтобы спровоцировать немцев на Холокост, а после этим Холокостом весь мир по голове лупить, мол, нас не трогать, а Израиль устроить так, чтобы он, со всего мира *соки сосал*. Вот и вся недолга. Все и ясно тогда, для русской (и всякой иной) напутевой головушки. Тогда и понятно, почему евреи *успешливые* такие, а мы концы с концами свести не можем. И почему немцы на них пристальное внимание обратили. Ведь нужно было как-то объяснить расстрелы евреев. «Ведь немцы не просто так, ведь не идиоты» – от многих людей я это слышал и от евреев советских тоже. Даже до такого – «Это нам за их Христа».

Вы ссылаетесь на Х.Арендт, которая, действительно, очень смело обратила внимание евреев на собственные ошибки. Но Х.Арендт историк, ей в психологию личности заглянуть трудно было. Она не писатель. И очень уж марксистский у нее взгляд, Вам не кажется? А то, что евреи отреагировали на проблему антисемитизма поздно и всего лишь только национализмом собственным – очевидно. Однако, что ж после драки кулаками махать? Кто может вовремя проблему заметить? Разве поэты. Вы об этом резонно замечаете. Но сами, почему-то И.Бродского в упор не видите. А ведь это русские проспали:

*Вперед-вперед отечество мое,
куда нас гонит храброе жулье,
куда нас гонит злобный стук идей
и хор аплоплетических вождей...*

*Вперед-вперед за радиожраньем,
вперед-вперед, мы лучше всех живем,
весь белый свет мы слопаем живьем,
храняемые лысеющим жульем...*

Это он, между прочим, в 1961 году написал. И он, вспоминая беседу с отцом, очень страшную для евреев вещь написал, отец ему ответил о Холокосте: «Лучше быть откровенно и быстро сожженным, чем десятилетиями в лживом ГУЛАГе гнить». Очень И.Бродский старался от еврейской боли абстрагироваться. А все равно его русская публика в «еврействе» уличает. А Вы, вот и вовсе игнорируете (или критикуете странно-вато).

Но вернемся к Х.Арендт – многое у нее верно. Она писала о вполне объяснимом желании понять совершенно алогичные действия тоталитаристов. А тоталитарная машина просто так гребет, сначала на немецкий антисемитизм опираясь, чтобы к власти прийти, после потому что фюрер верит во всемогущество евреев, после уже машинально по разгону, а после и так: «Кто еврей, я решаю» - Гиммлер высказался. И с ГУЛАГом также. Вначале – надо было народ пугануть, чтобы он большевикам подчинился, потом – нужно было Север осваивать. Потом, чтобы страх держался, а потом уже автоматически НКВД гнало, самих себя, тех, кто ни при чем, не очень разбирая. Главное, чтобы механизм продолжал работать. Как только, он остановится - люди думать начнут, а когда им некогда – конвейер без заливок идет. Еще одно важное замечание – Х.Арендт указала на способность тоталитарных вождей подхватывать желания масс, не распропагандировать массы, а именно чуют что они хотят. Есть такая фраза у В.Ульянова, о том, что массы русских были левее большевиков в десятки раз. Вот о чем подумать бы надо...

Конечно, это одно из объяснений и наверняка не во всем верное.

Что касается вопроса сотрудничества населения в деле убийства евреев, и вовсе трудно читать. У Вас есть задача оправдать русских и белорусов, а вот прибалтов и украинцев показать коллаборантами. Ну и объяснить причины их коллаборационизма голодом и депортациями. В чем-то верно. Однако понимаете ли Вы, что абсолютное большинство ими убиваемых были дети, старики и женщины? И очевидно было им, что ни при чем *дети* к ЧК? Однако главное то, что не было страны или народа, среди которого бы жидоедов не нашлось. Это факт. Иное дело, что датчане в массе своей евреев спасли, а вот литовцы в массе своей уничтожили. Русские в массе своей (и власовцы именно) расстреливали и грабить помогали, но и помощь иногда оказывали. Так и украинцы. Только Вы заявления ОУН приводите, а других организаций вроде и не было. А между тем наследники Директории от сотрудничества с немцами отказались и гетьманцы тоже. Конечно, они силы не представляли, однако же, точку зрения официальных наследников украинско- ➔

О. Солженицин

го государства озвучили. Так и русские многие организации – кто поддержал (как Мережковский и Краснов), а кто и сопротивлялся. А кто принципиально отказался, как Деникин. Но почему Вы ничего об этом не написали? Проблема в том, что в бывшем СССР об этом серьезных работ – раз два и обчелся. Что слухи и недомолвки и порождает.

Вот и Вы в основном на С.Шварца ссылаетесь, а почему считаете, что он объективен? Потому что на Вашу точку зрения ложится?

А ведь могли бы узнать – центров по изучению проблем Холокоста до сих пор крайне мало в СНГ. Есть только при еврейских общинах (и, конечно, слабо научные, больше пропагандистские), и есть в Москве. Есть, вот, и наш в Киеве. Все. А этого крайне мало для территории, где до 3-ех миллионов евреев истреблено. Не погубило, нет. Именно – истреблено. Женщин, детей, стариков, при поддержке населения. Не абстрактно – «местного населения» (как будто евреи – не местные!), а конкретно за историю своей страны отвечающего. Во всяком случае – сопротивление в этом вопросе оказывалось только Праведниками народов мира, отдельными, крайне самостоятельными личностями. Партизаны и подпольщики занимались спасением евреев только по личной инициативе. Часто и в пику приказам командования.

Вы приводите размышления о Катастрофе, попытки объяснить необъяснимое. И видимо присоединяетесь к той, которая считает Катастрофу наказанием «за грехи наши». Узнать бы Вам, спросит хотя бы, прежде чем такое печатать, как относятся к подобному утверждению, возникшему в кругах ультрарелигиозных евреев США, сами *пережившие* Холокост. А я Вам скажу как. Крайне неприязненно. Физически им нехорошо становится, когда подобное читают или слышат. Притом, что попыток объяснений именно Холокоста (иудейских) до сорока. А Вы именно эту выбрали. Все из того же источника исходящего – «*Это им за...*» А там подставляя, что хочешь – грехи отцов, ассимиляция, Христос, революция, хоть и истребление индейцев или старообрядцев пиши – все сойдет!

А ведь простая вещь и в голову не приходит – как может быть виновен ребенок пятилетний? В чем?

Дальше Вы и в русском горе видите Высшую Силу, которая их за что-то там карала. Возможно. Только тогда – как мне влиять на подобную Высшую Силу! Которая меня, с неким еврейским мерзав-

цем совершенно равняет? Или русскому моему другу не дает семью прокормить за грех комиссара псковского, который у его бабушки из колыбельки атласное одеяло вырвал? Нет, на таком пути мы историю не постигнем. Коли на Б-га все сбрасывать – Его действий мы не поймем и значит – отмахнемся. Я, лично я, на себя ответственность за своего деда беру – так можно выправится. А если на меня ее вешать будут, какие-то типички подозрительные (когда-то со Смирновым-Осташишвили в Москве столкнулся и с ребятами его, подозрительно на комсомольско-гебистскую сволочь похожими) – сброшу, да и пойду поплываю. Однако, если я беру ответственность, то и от равного мне по профессии требовать буду. Особенно, когда он о кардинальных вещах пишет – 1917, о 30-ых годах, о Второй мировой. Об Израиле.

Что же до выводов Д.Хмельницкого и С.Марголиной... Первый – «**Сам факт Холокоста послужил нравственным оправданием для еврейского шовинизма**» – да всегда были среди евреев расисты, при чем здесь Холокост? Вторая – «**Сегодня «моральный капитал» Освенцима уже растрочен**» – какой такой «капитал», когда людям больно, потому что их родственники детей убивали? Кем растрочен – Шароном, да он и мне сильно не нравится, как и многим израильтянам, да ведь мы с ним не родственники, и сравнивать его действия в Ливане с нацистскими я бы постеснялся – слишком не схоже.

Я как раз и не сторонник чего-то от народов требовать в связи с Освенцимом. Да и кто требует? Может сами эти господа и требуют? Когда немцы предложили деньги в Израиль выплачивать – долго кнесет эту проблему решал. Пока некий раввин не посоветовал: «Если не возьмем – лишим немцев возможности покаяния». Иное дело настаивать на понимании – да. На понимании психологии еврейской после Холокоста довольно болезненной. На понимании того, что фонд Спилберга 3 с половиной тысячи евреев на Украине нашел, которые оккупацию пережили. И еще, как минимум две тысячи от интервью отказались. Боятся слишком. И еще – которые до сих пор скрывают, что на оккупированной территории находились (вот пуганули нацисты и коммунисты!). И о них помнить надо. Германия помнит и деньги платит. В Германию приглашает. Благомерно.

(Далі буде)

Артур Фредекинд (Обервезель-Киев)

КРУГЛИЙ СТІЛ: «ІСТОРІЧНІ ВИТОКИ ГОЛОКОСТУ: СПРОБА ОСМИСЛЕННЯ»

Украинский центр изучения истории Холокоста 7 декабря 2003 года провел с участием историков, философов, культурологов **Круглый стол «Исторические корни Холокоста: попытки осмысления»**. Идея проведения Круглого стола именно такой тематики, вызвана, на наш взгляд, дефицитом понимания и осмысления истории Холокоста в современном социуме Украины. Было высказано очень много интересных мыслей, точек зрения, – достаточно разных, иногда абсолютно противоположных. Но, как известно, мы не противимся, а наоборот поддерживаем полемический подход в обсуждении проблем, в том числе и такой сложной и неоднозначной темы, как рефлексия Холокоста. С этого номера мы начинаем публикацию материалов Круглого стола достаточно дискуссионной статьи историка **Виталия Нахмановича**. Мы не совсем согласны с некоторыми тезисами автора, однако, строго исповедуя принцип толерантности к иным точкам зрения, полностью приводим текст автора, произнесенный им на Круглом столе, но позволяем себе при этом высказать свою позицию.

От редакции

РАЗМЫШЛЕНИЯ О ПРИЧИНАХ И СМЫСЛЕ ГОЛОКОСТА

Почему Гитлер считал необходимым уничтожение еврейства? Это только кажется, что на первый вопрос ответить легко. Взял себе «Майн кампф», выписал оттуда все, что касается евреев, выстроил по порядку, и ответ готов.

Могу показать, что из этого получится. Вот две цитаты навскидку: «... Евреи... поступают так: с одной стороны, они разжигают эксплуатацию рабочих самых крайних пределов, а с другой стороны, они начинают подслуживаться к жертвам своей собственной эксплуатации и в течение короткого времени завоевывают себе роль вожakov рабочих в борьбе этих последних против работодателей. Таким образом, евреи внешне становятся как бы руководителями борьбы против самих себя»¹.

Еще. «... Евреи не только сами стараются испортить как можно большее количество наших женщин и девушек. Нет, они не останавливаются и перед тем, чтобы помочь в этом отношении и другим народам. Разве не евреи привезли к берегам Рейна негров все с той же задней мыслью, и с той же подлой целью – через кровосмешение принести как можно больший вред ненавистной белой расе, низвергнуть эту расу с ее политической и общекультурной высоты, а затем самим усесться на ее спине»².

Может, он был просто ненормальный? Очень распространенная, кстати говоря, версия. Если и был, то как-то очень избирательно. Вот что он, например, пишет о марксизме:

«... Учение марксизма отвергает аристократический принцип рождения и на место извечного превосходства силы и индивидуальности ставит численность массы и ее мертвый вес. Марксизм отрицает в человеке ценность личности, он оспаривает значение народности и расы и отнимает, таким образом, у человечества предпосылки его существования и его культуры. Если бы марксизм стал основой всего мира, это означало бы конец всякой сис-

темы, какую до сих пор представлял себе ум человеческий. Для обитателей нашей планеты это означало бы конец их существования»³.

Между прочим, это написано в 1924 г., еще до Голодомора и террора 1930-х. Единственный нюанс. Марксистское учение, согласно Гитлеру, также еврейская теория.

Может, это все пропагандистский трюк? Может, это он все так, для дезориентации народа? Чтобы сплотиться, надо найти общего врага и т.д. Ну, тогда еще одна цитата:

«... Я поручаю руководителям нации и тем, кто им подчиняется, тщательно соблюдать законы расы и безжалостно противостоять всемирному отравителю всех народов – международному еврейству»⁴.

Это уже не «Майн кампф». Этими словами заканчивается «Политическое завещание» Гитлера. Утром 29 апреля 1945 г. Гитлер официально вступил в брак с Евой Браун. Потом продиктовал свою «Последнюю волю» и «Политическое завещание». А на следующий день покончил с собой.

Этот человек, во всяком случае, верил в то, что говорил. А говорил он буквально следующее («Майн кампф»):

«... Еврей несет с собой только смерть. Куда ни ступит его нога, там народ, до сих пор живший своим трудом, раньше или позже начнет вымирать»⁵.

И, наконец:

«... Мы живем... в... эпоху, когда безжалостное мировое еврейство борется за свое господство над народами всего мира. Евреи держат за горло все народы мира, и только силой меча можно заставить эту руку убраться от горла. Побороть этих интернациональных порабощателей народов может только концентрированная воля и сила

Продовження на стор.8

Продовження, початок на стор. 7

проснувшихся национальных страстей, а такая борьба никогда не обходится без крови".⁵

Все, следующая станция - Освенцим!

Может, этот человек был одинок в своем фанатизме?

4 октября 1943 г. Советские войска вышли к Днепру. Союзники заняли Неаполь. Италия вышла из войны. Гиммлер в Познани выступает перед высшими офицерами СС:

"Сейчас речь идет о депортации и об истреблении еврейской нации. Звучит это просто: "Евреи будут уничтожены"... У нас есть моральное право, у нас есть обязательство перед немецким народом уничтожить эту нацию, которая хотела уничтожить нас. ...Вдохновенные любовью к нашему народу, мы справились с этой труднейшей задачей. При этом мы не нанесли никакого вреда нашему внутреннему миру, нашей душе, нашему характеру..."⁷

Но простые немцы, может, они просто ни о чем не догадывались? А может, их принудили силой? Или обманули?

Может быть, был прав сам Гитлер, когда писал: "... История показала, что немцы больше чем какой-либо другой народ способны вести кровопролитнейшие войны во имя какого-нибудь фантома"⁸?

13 марта 1945 г. союзники захватили мост у Ремагена и форсировали Рейн. Геббельс диктует в дневник:

"Теперь и противник подтверждает, что боевой дух немецких войск на западе в значительной мере еще не сломлен, что почти все пленные твердо убеждены в победе Германии. Гитлер воплощает для них... тип национального героя из мифологии, и корреспонденты выражают опасение, что если бы даже Германия и удалось победить, то Гитлер и после этого продолжал бы оставаться кумиром немцев, причем еще в большей степени, чем сейчас"⁹

Печи Освенцима горели до самого последнего дня.

Так чьи же интересы выражал Гитлер? Крупного немецкого капитала, как учили советские историки? Или, наоборот, немецкого лавочника и люмпена? Германской военщины? Или всего немецкого народа? Сам он на этот вопрос отвечал вполне однозначно:

"... Когда я стал глубже изучать всю роль еврейского народа во всемирной истории, - писал он, - у меня однажды внезапно опять промелькнула мысль, что, может быть, неисповедимые судьбы по причинам, которые нам, бедным людям, остаются еще неизвестными, все-таки предназначали окончательную победу именно этому маленькому народу.

Может быть этому народу, который испокон веков живет на этой земле, все же в награду достанется вся земля?

Имеем ли мы объективное право бороться за самосохранение или это право имеет только субъективное обоснование?

... Ныне я уверен, что действую вполне в духе Творца всемогущего: борясь за уничтожение еврейства, я борюсь за дело Божие".¹⁰

За Б-жие ли?

Отступим на шаг назад. Был ли нацизм уникален в своих взглядах? Почитаем еще.

"[Еврей] - самые наглые из всех людей, ненавидимые всеми их соседями и ненавидящие их всех сами. ... Они все рождаются с яростным фанатизмом в сердцах, так же как бретонцы и тевтоны рождаются блондинами. Я не буду удивлен, если эти люди когда-нибудь станут бедствием для человечества". И дальше: "Вы представляете мне наиболее безумными. Кафиры, готтентоты и негры Гвинеи - гораздо более разумные и честные люди, чем ваши предки. евреи. Вы превзошли все народы нахальными баснями, дурным поведением и варварством. За всё это вы несёте наказание, таков ваш удел".¹¹

Это не Гитлер. Это Вольтер. А вот еще.

"Какова мирская основа еврейства? Практическая потребность, своекорыстие.

Каков мирской культ еврея? Торгашество. Кто его мирской бог? Деньги...¹²

Монотеизм еврея представляет собой... в действительности политеизм множества потребностей, политеизм, который возводит даже отхожее место в объект божественного закона...¹³

Химерическая национальность еврея есть национальность купца... Беспочвенный закон еврея есть лишь религиозная карикатура на беспочвенную мораль и право вообще, на формальные лишь ритуалы, которыми окружает себя мир своекорыстия.

Еврейство не могло создать никакого нового мира; оно могло лишь вовлекать в круг своей деятельности новые, образующиеся миры и мировые отношения...¹⁴

А следовательно:

"Как только обществу удастся упразднить эмпирическую сущность еврейства, торгашество и его предпосылки, еврей станет невозможным..."

Общественная эмансипация еврея есть эмансипация общества от еврейства".¹⁵

Это тоже не Гитлер. Это Карл Маркс. И, наконец:

"Еврей по своему темпераменту непродуктивен... Его экономическая политика всегда негативна; он есть элемент зла, Сатана, Ариман, олицетворенный в расе Шема".¹⁶

Ну, это уж точно Гитлер? Нет, это Прудон.

Три человека, стоявшие у истоков трех крупнейших политических течений новейшего времени: либерализма, коммунизма и анархизма - были солидарны в еврейском вопросе с фюрером Третьего Рейха. Во всем, кроме практических выводов. Только Гитлер пошел до конца и объявил евреям смертельную войну.

Еще один шаг назад. Где корни этого антисемитизма? В христианстве, как любят нам повторять современные ученые?

Христианство не любило евреев всегда. Но христианство никогда не оперировало понятием расы и народа в биологическом смысле. Из христианских государств евреев изгоняли, их могли ущемлять в правах, их могли, в крайнем случае, заставлять креститься под страхом смерти. Но им всегда оставляли выход. Еврей в христианском государстве мог перестать быть евреем.

Новейшее время отняло у него эту возможность. Человек, рожденный евреем, теперь нес на себе этот крест всю жизнь. Христианство ненавидело религию еврея. Новое время увидело врага в нем самом. Начало этому положили гуманисты.

В 1516 году крещёный еврей Иосиф Пфеферкорн для решения "еврейского вопроса" потребовал запретить Талмуд. Он получил мандат у императора Максимилиана на конфискацию и уничтожение талмудической литературы и приступил к делу во Франкфурте. Местные евреи, однако, добились повторного рассмотрения вопроса о "вредном" характере Талмуда специальной комиссией. Один из членов этой комиссии, известный немецкий гебраист Иоханнес Рейхлин, энергично взялся за защиту еврейских книг. Рейхлин утверждал, что при внимательном изучении в Талмуде и, особенно, в Каббале можно найти поразительное подтверждение основ христианства, а во-вторых, как учёный, он защищал свободу мнения и свободу исследования.

При всем этом Рейхлин осудил Пфеферкорна, который "... занялся вероломной мстостью, соответствующей духовной сути его еврейских предков". Все образованные люди Европы того времени разделились на два лагеря: гуманисты - на стороне Рейхлина, деятели церкви и университеты - против него[1]. Дискуссия длилась около десяти лет и закончилась в пользу сторонников Рейхлина. При этом оба враждующих лагеря были едины в их резко враждебном отношении к самим евреям. Разница заключалась лишь в том, что церковь стремясь сжечь книги, считала, что евреев можно "исправить" крещением, а гуманисты нападали и на самого Пфеферкорна, и на всех его соплеменников, независимо от их вероисповедания.

Ульрих фон Гуттен писал: "Германия не могла породить подобное чудовище: его родителями были евреи, и он останется им, даже если он и погрузил свою недостойную плоть в крещение Христово".

А Эразм Роттердамский, который говорил: "Если быть добрым христианином - означает ненавидеть евреев, то тогда все мы добрые христиане", по данному поводу высказался следующим образом: "Пфеферкорн проявляет свою истинную еврейскую суть... Он проявил себя вполне достойным своего племени..."¹⁷

И в заключение еще одна цитата:

"[Еврей] это народ такой чумной, прокаженный и вообще вредный, заслуживающий скорее быть изничтоженным, чем рожденным".¹⁸

Это опять не Гитлер. Это Джордано Бруно.

Антисемитизм нового времени, как и оно само, вызрел в недрах христианства. Но сказать, что он был порожден этим временем, значит закрывать глаза на тот глубокий переворот, который произошел в человеческом мировоззрении, после того как католическая церковь открыла дорогу "Всеобщей науке" Декарта.

И неслучайно нынешние авторы Конституции Европейского союза во главе с Жискар д'Эстеном отказались внести в него даже упоминание о христианстве, как одной из идейных основ современной Европы. Античность и Просвещение - да, а христианство - нет.

Что роднит современный мир с античностью и противоположает его средневековью? Вера в знание, как таковое. Вера в самодостаточность человеческого разума. Всеобщий прогресс вместо Б-жественной морали. Но при чем здесь евреи?

Перенесемся ближе к началу времен.

Сказано: "Десять поколений должны были пройти от Адама до Ноя, чтобы стало понятно, как велико долготерпение Б-га, ибо все эти поколения пробуждали Его гнев, пока не наслал Он на людей воды потопа".¹⁹

Вкратце вспомним, как это происходило.

"... Восстал Каин на Эвэла, брата своего, и убил его... И ушел Каин от лица Г-сподня, и поселился в земле Нод, на восток от Эйдэна. И познал Каин жену свою; и она зачала и родила Ханоха. И построил он город; и назвал город по имени сына своего Ханох. И родился у Ханоха Ирад, а Ирад родил Мыхияэйла, а Мыхияэйл родил Мытушайла, а Мытушайл родил Лэмэха.

И взял себе Лэмэх двух жен: имя одной Ада, а имя второй Цилла. И родила Ада Явала: он был отец живущих в шатрах со стадами. А имя брата его Иувал: он был отец всех играющих на кинноре и свирели. И Цилла тоже родила, - Тувал-Каина, шлифующего и кующего всякую медь и железо".²⁰

Так род потомков первого человека- и братоубийцы создавал цивилизацию. А затем:

"И было, когда люди начали умножаться на земле, и дочери родились у них. И увидели сыны Б-гии дочерей человеческих, что красивы они, и брали себе жен, каких выбирали... Исполнины были на земле в то время, и после того, как сыны Б-гии стали входить к дочерям человеческим, и они рожали им: это богатыри, издревле люди знаменитые".²¹

Не вполне понятно? Откроем Книгу Еноха, апокриф весьма уважаемый.

"И случилось, - после того как сыны человеческие умножились в те дни, у них родились красивые и прелестные дочери.

И ангелы, сыны неба, увидели их, и возжелали их, и сказали друг другу: "Давайте выберем себе жён в среде сынов человеческих и родим себе детей!"

...

И они взяли себе жён, и каждый выбрал для себя одну; и они начали входить к ним и смешиваться с ними, и научили их волшебству и заклятиям, и открыли им срезывания корней и деревьев.

Они зачали и родили великих исполинов, рост которых был в три тысячи локтей.

Они поели всё приобретение людей, так что люди уже не могли прокармливать их.

Тогда исполины обратились против самих людей, чтобы пожирать их. И они стали согрешать по отношению к птицам и зверям, и тому, что движется, и рыбам, и стали пожирать друг с другом их мясо и пить из него кровь.

Тогда сетовала земля на нечестивых.

И Азazel научил людей делать мечи, и ножи, и щиты, и панцири, и научил их видеть, что было позади них, и научил их искусствам: запястьям, и предметам украшения, и употреблению белил и румян, и украшению бровей, и украшению драгоценнейших и превосходнейших камней, и всяких цветных материй и металлов земли.

И явилось великое нечестие и много непотребств, и люди согрешали, и все пути их развратились.

Амезарак научил всяким заклинаниям и срезыванию корней, Армарос - расторжению заклятий, Баракал - наблюдению над звёздами, Кокабел - знамениям; и Темел научил наблюдению над звёздами, и Астрадаел научил движению Луны.

И когда люди погибли, они возопили и голос их проник к небу".²² Вернемся к Торе.

"И увидел Г-сподь, что велико зло человека на земле, и что вся склонность мыслей сердца его только зло во всякое время, и пожалел Г-сподь, что создал человека на земле, и воскорбел в сердце Своем. И сказал Г-сподь: истреблю человека, которого Я сотворил, с лица земли, от человека до скота, до гадов и до птиц небесных, ибо Я раскаялся, что создал их".²³

Так погибла первая великая цивилизация. Погибла, потому что огромные знания она поставила на службу эгоизму своих создателей[2].

Сказано: "Десять поколений должны были пройти от Ноя до Авраама, чтобы стало понятно, как велико долготерпение Б-га, ибо все эти поколения пробуждали Его гнев, пока не появился праотец наш Авраам и не получил за всех награду".²⁴

Мы знаем, что потоп не пошел людям впрок. Вавилонская башня, царство Нимрода, Содом и Гоморра – все шло по-прежнему. Но Г-сподь дал обет Ную не уничтожать больше человечество. И тогда он нашел праведного человека, Авраама.

"И сказал Б-г Аврааму: "... Я сделаю тебя народом великим, и благословлю тебя, и возвеличу имя твое, и ты будешь благословением. А Я благословлю благословляющих тебя, а хулящего тебя прокляну, и благословляться будут тобой все племена земли".²⁵

И много позже, когда народ Израиля уже вышел из Египта, сказал им Вс-сильный через Моше: "... если вы будете слушаться Меня и соблюдать Союз Мой, то буду я избраным из всех народов... и будете вы Мне царством священнослужителей и народом святым..."²⁶

Таким образом, Б-г создает еврейский народ, чтобы тот молился перед ним за все человечество. Пока существуют евреи и пока силен Завет Б-га с ними, человечеству не угрожает гибель.

Но это не устраивает тех, кто за грехи допотопного человека наказан вечным изгнанием с небес. Они считают, что только падение человека и полное уничтожение его может вернуть им расположение Творца. И раз за разом они пытаются соблазнить людей необъятными знаниями и заставить отвернуться от Неба. И вместе с тем пытаются они уничтожить евреев, ибо пока существует народ Израиля, их потуги не могут увенчаться успехом.

Одной из таких попыток была античность с ее культом Прометея, укравшего небесный огонь и отдавшего его людям. Этот культ был полностью воспринят новой Европой, начиная с Возрождения.

Отсюда разница между отношением к евреям христиан и современного мира. Христиане лишь претендуют на то, чтобы стать новым Израилем, новым хранителем Завета. Новейшее время стремится к уничтожению самого Завета и вместе с ним еврейского народа.

И лишь от нас зависит, сколько будет длиться извечная война: война между сынами Змея и сынами Человека[3].

Виталий Нахманович (г. Киев)

Примечания:

¹ Гитлер А. Моя борьба. Гл. 11. Здесь и далее таким образом оформлены ссылки на Интернет-версии изданий.

² Там же.

³ Там же. Гл. 3.

⁴ Его же. Политическое завещание. Ч. 2.

⁵ Его же. Моя борьба. Гл. 11.

⁶ Там же. Гл. 14.

⁷ Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сб. документов и материалов /Ред. И. Арад. - Иерусалим. 1992. - С. 269–270.

⁸ Гитлер А. Моя борьба. Гл. 10.

⁹ Геббельс Й. Последние записи. - Смоленск. 1993. - С. 168–169.

¹⁰ Гитлер А. Моя борьба. Гл. 3.

¹¹ Цит. по: Carmichael J. "The satanizing of the jews. Origin and development of mystical anti-semitism". - NY. 1992. P. 108.

¹² Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд-е 2-е. Т.1. - М. 1955. - С. 408.

¹³ Там же. -С. 410.

¹⁴ Там же.- С. 411.

¹⁵ Там же. -С. 413.

¹⁶ Цит. по: Carmichael J. Op. cit. - P. 117.

¹⁷ Поляков Л. История антисемитизма. Эпоха веры. - Иерусалим - М. 1997. - С. 313, 322.

¹⁸ Бруно Дж. Изгнание торжествующего зверя. О причине, начале и едином. Минск. 1999. - С. 166.

¹⁹ Пиркэй Авот, 5:2.

²⁰ Брейшит, 4:8; 16–22.

²¹ Там же, 6:1–2; 4.

²² Кн. Еноха, 2:1–2; 8–17.

²³ Брейшит, 6:5–7.

²⁴ Пиркэй Авот, 5:3.

²⁵ Брейшит, 12:1–3.

²⁶ Шмот, 19:5–6.

Комментарии редакции

1 – Трудно согласиться с этим утверждением – тот период времени недостаточно изучен, чтобы говорить столь однозначно. Следует также заметить, что необходимо видимо быть осторожнее с такими определениями, как "все", "два лагеря" и так далее. Очень уж категоричны и однозначны данные суждения.

2 – Этот тезис приводится автором, который в данном случае опирается на такой источник, как священные тексты. К сожалению, историческая наука пока не имеет еще дополнительных сведений о существовании подобной "первой цивилизации", ибо до сих пор не найдено материальных доказательств существования исполинов.

3 – Мы не разделяем такой, на наш взгляд, сильно фигуральный подход к изучению истории XX века и, в частности, к истории Холокоста.

Необходимо добавить несколько слов к нашим комментариям. Следует отметить некий синтез подходов – научного и религиозного. С нашей точки зрения, искать в Холокосте **смысл** с помощью иудаизма, с точки зрения того же иудаизма – сомнительно. Можно и нужно пытаться понять явление и не допустить впредь. Но не "смысл". Не совсем корректно цитировать избирательно А.Гитлера, Л.Толстого, А.Солженицына, Тору, Коран, Евангелие, Веды в целях построения определенной концепции. Что некоторые люди на земле "сыны Змея", а некоторые - "сыны Человека". И что между ними идет некая несуществующая, видная только "избранным", война. Тезис о том, что А. Гитлер действительно увидел истинную проблему XX века и потому обрушился на евреев, нам кажется необоснованным. Также ненужно всю Вторую мировую войну сводить к проблеме "окончательного решения еврейского вопроса". Холокост беспрецедентен именно потому, что дети, старики и женщины не имели и не играли никакой роли в истинных целях, которые ставили перед собою различные государства во время Второй мировой войны. Антисемитизм полностью реален и одновременно абсолютно иррационален именно потому, что в действительности евреи вовсе не играли, не играют, и не могут играть той глобальной роли, какую им хотели бы приписать, или они даже сами себе приписывали. Мы не согласны с категоричным утверждением автора, что "христианство не любило евреев **всегда**". Неправильно, на наш взгляд, предполагать, "что если бы даже Германия и удалось победить, то Гитлер и после этого продолжал бы оставаться кумиром немцев, причём еще в большей степени, чем сейчас". Как известно, после капитуляции нацистов, Восточная Германия делает своим новым вождем Сталина и Ульбрихта, а Западная выбирает трудный путь демократии. С тех пор (после 1945 года) Гитлер никак не является кумиром немцев. Больше того – в период политических потрясений Германии в 50-е, 60-ые и 90-е годы XX столетия Гитлер вообще не играет никакой роли. Отметим, что слабую роль играет он даже в движении неонацистов, которое находится на обочине современных политических движений немцев.

Мы надеемся продолжить эту полемику. Ждем в первую очередь замечания автора, а также тех, кого интересует эта проблема.

ЕВРЕЙСКИЕ КОМИТЕТЫ В ОККУПИРОВАННОМ НАЦИСТАМИ КРЫМУ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Закінчення, початок див. у № 4(10), липень-вересень 2003 р.

СОСТАВ ЕВРЕЙСКИХ КОМИТЕТОВ

Известные на сегодняшний день документы не позволяют составить подробное представление о составе еврейских комитетов в городах Крыма.

Созданный по приказу гестапо в г. Евпатории Еврейский комитет возглавил житель города Дон Борисович Барабаш [1].

По воспоминанию очевидца, в Ялте еврейский комитет состоял из пяти или шести евреев. Фамилию председателя комитета он не называет, однако упоминает, что это был доктор [2].

В Симферополе, по воспоминаниям И.И. Сироты, "председателем комитета общины был Бейлисон, скрипач из кино "Большевик" [3]. Эту же фамилию называет Л. Юровский [4]. В повести Д.М. Макарычевой – более подробные сведения: "Председатель еврейского комитета – музыкант Бейлисон, члены: Лайхтман, Зельцер, Гурвич, Рабинович – все мелкие служащие, даже не очень грамотные" [5].

Фамилию одного из членов комитета называет Е.Е. Гопштейн. Здесь же он выражает свои предположения о способе назначения членов комитета. Далее он приводит не отраженные в других источниках ценные сведения об общественном и социальном положении членов комитета, об общественной атмосфере, которая царила в комитете и вокруг него:

Состав Еврейского комитета был простенький, серенький. Я скажу о путях его комплектования. Здесь, в Симферополе, был человек без определенной профессии, раньше участвовал в Первой мировой войне – Зельцер, служил в жилищной кооперации. Зельцеру германским командованием было поручено формировать Еврейский комитет. ... Может быть, Зельцер был первым человеком, который с ними связался. Совершенно естественно, что он и по культурному уровню, и по бытовым условиям – из своего мирка, мирка мелких спекулянтов, бухгалтеров. Я уже сказал, что состав комитета был серенький, простенький и по культурному уровню не подходил для той роли, на которую его выдвинули... [6].

По мнению Е.Е. Гопштейна, именно этот факт – отсутствие авторитетного руководства – побудило еврейскую интеллигенцию помогать комитету в его работе. Еще одной причиной такой сплоченности было отсутствие сведений о планах нацистов по поводу еврейской общины, практически полная неизвестность, ожидавшая впереди.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕВРЕЙСКИХ КОМИТЕТОВ

Проведение регистрации еврейского населения

Как уже отмечалось, по практиковавшейся в других оккупированных областях методике число членов юденратов должно было соответствовать количеству еврейского населения в населенном пункте: 12 членов юденрата – при численности евреев до 10 000 человек, 24 – при численности более 10 000. Между тем, у оккупантов не было сведений о количестве не успевших эвакуироваться из Крыма и оставшихся евреев. Первая задача, которая была возложена на комитеты – провести **регистрацию** еврейского населения.

По свидетельству бывшего командира айнзатцгруппы "D" О. Олендорфа на Нюрнбергском процессе, "регистрация евреев осуществлялась самими евреями" [7] – то есть, еврейским комитетам приказывалось провести регистрацию своими силами. На практике это выглядело следующим образом.

О регистрации евреев Евпатории на следующий день после создания Еврейского комитета в городе (6 ноября 1941 г.) сообщается в письме Фишгойт [8]. По показаниям свидетелей, данным в 1973 г., списки евреев и крымчаков г. Евпатории составлялись главой Еврейского комитета Евпатории Д.Б. Барабашем у него на квартире, всего были составлены списки на 986 человек [9].

По показаниям одного из бывших сотрудников городской управы в Севастополе, регистрацию евреев города проводил созданный для этого Еврейский комитет [10].

В Ялте находившаяся там айнзатцкоманда "11" также обнародовала приказ, обязывавший евреев пройти регистрацию через Еврейский комитет; невыполнение этого требования каралось расстрелом [11]. В регистрационной ведомости кроме имени, отчества и фамилии, года рождения, семейного положения и адреса, значились также такие вопросы, как образование, специальность и род занятий [12]. На двадцатый день оккупации Ялты 28 ноября 1941 г. О.И. Шаргородская записала в дневнике:

Вывешенный приказ о нашивке звезд на одежду евреям резанул по сердцу. ... Пришивая "украшение" на одежду мужа. ... Сегодня была регистрация в еврейской общине семей. Зарегистрированы и мы. Что будет дальше? [13]

Наиболее подробными сведениями о регистрации мы располагаем по Симферополю. Почти все авторы дневников и воспоминаний –

Л. Юровский, И.И. Сирота, Х.Г. Лашкевич, Е.Е. Гопштейн – упоминают о регистрации как мероприятии, проведенном усилиями еврейского комитета. По воспоминанию Е.Е. Гопштейна:

... Числа 18-го ноября, появилось распоряжение Еврейского комитета, который, ссылаясь на распоряжение германского командования, извещал о регистрации всего еврейского населения. Объяснялось, что взрослые являются сами, о детях дают сведения родители... Потянулась очередь еврейского населения для регистрации, пошел и я. При регистрации требовались такие данные: имя, отчество, фамилия, адрес, возраст, профессия. Я не помню, было ли еще что, на паспорте делалась отметка от руки. Цели этой регистрации никто не знал: ни еврейское население, ни Еврейский комитет. ... Я переписал себе результаты. Результаты были такие: всего еврейского населения было 14 тысяч человек, включая крымчаков тысячи полторы. ... [14]

По понятным причинам, далеко не все евреи Симферополя явились на регистрацию. В повести Д.И. Макарычевой приводится эпизод, рисующий, как Еврейский комитет, не ограничившись регистрацией явившихся, самостоятельно проводил проверку горожан по местам жительства:

Есть объявление – всем евреям зарегистрироваться в комитете. Теплицкие решили не идти регистрироваться, выждать. Через два дня к ним постучался кто-то. Мира открыла калитку. Человек небритый, худой, с красными веками и очень усталым лицом спросил:

– У вас нет тут жильцов - евреев?

Мириам тотчас же ответила:

– Нет.

Это Еврейский комитет по приказу немцев проверял: все ли зарегистрировались? Нет ли уклонившихся? Немцы грозили комитету расстрелом, и они сбивались с ног, проверяли все дома города [15].

Сведения о размере общины нужны были немецким властям по нескольким причинам. Становилось ясно, что кампания на восточном фронте затягивается, и необходимо было готовиться к зиме. Между тем, ориентированный на скорую победу вермахт не был подготовлен к зимовке в полевых условиях, и недостаток в теплых вещах можно было пополнить за счет евреев. Такая же угрожающая ситуация в Крыму складывалась и с продуктами питания. В условиях затянувшегося штурма Севастополя продовольственные запасы 11-й армии быстро таяли. Еврейское население в таких условиях рассматривалось, кроме всего прочего, и как ненужный и вредный балласт, от которого необходимо было избавиться как можно быстрее [16]. Ситуация с жильем также оставляла желать лучшего – в условиях поступления свежих армейских ресурсов не хватало квартир для размещения личного состава армии. Все это привело к тому, что военная администрация в Крыму потребовала от айнзатцгруппы ускорить уничтожение еврейского населения. По свидетельству О. Олендорфа на Нюрнбергском процессе, "в Симферополе со стороны армии было дано распоряжение соответствующим оперативным командам, касающееся ускорения ликвидации, причем обосновывалось это тем, что в этой области свирепствовал голод и не хватало жилья" [17]. Бывший командир зондеркоманды 11-6 оберштурмбанфюрер СС В. Брауне свидетельствовал, что "11-я армия приказала, чтобы казнь в Симферополе была закончена еще до Рождества" (25-го декабря – М.Т.) [18]. Еще одна причина заключалась в том, что сведения о размере общины необходимы были для подготовки акции по уничтожению – чтобы рассчитать материально-технические ресурсы и личный состав для проведения экзекуций.

Грабление еврейского населения оккупантами

Одновременно с регистрацией еврейского населения на еврейские комитеты посыпались **требования о предоставлении различного имущества, денег и ценностей**. Используемые нами источники изобилуют примерами такого рода. Поражает широкий спектр материальных ценностей, которые изымались у евреев – не только предметы первой необходимости, но и такие вещи, которые совершенно не имели отношения к нуждам военного времени. Нижеприведенные примеры демонстрируют, что конфискации проводились не только с целью обеспечения властей и армии в условиях зимнего периода, но и ради элементарной наживы командного состава и администрации – очевидно, для отсылки товаров в Германию.

Ялта. По воспоминаниям очевидца, включенного в акт городской Чрезвычайной комиссии (ЧГК), "всеми евреями заведовал немец фон де Рейк, ... служил он в СД. Однажды в моем присутствии приехал де Рейк в Еврейский комитет и приказал за несколько часов собрать очень большое количество вещей из дамского туалета. Председатель комитета сказал, что невозможно так быстро собрать эти вещи в таком количестве, тогда фон де Рейк схватил председателя за бороду и стал бить плетью по лицу и голове" [19]. Судя по имеющимся сведениям, деятельность Еврейского комитета проходила еще до орга- ➔

низации в городе гетто (гетто существовало в Ялте с 5 декабря по 18 декабря 1941 г.) "Цифры обложения были огромны и непосильны, - вспоминал другой очевидец, - Перепуганные люди в ужасе бегали по городу, собирая вещи, закупая и меняя недостающее, лишь бы выполнить количество и заказанный ассортимент" [20].

Евпатория. Из письма Фишгойт следует, что после регистрации всем евреям приказано было носить на спине звезду, сдать все ценности и денежные знаки в Еврейский комитет. На руках разрешалось оставить лишь 200 рублей. Приказ заканчивался: "За невыполнение - расстрел" [21]. То же читаем в акте евпаторийской ЧГК: "Через небольшой промежуток времени (после регистрации - М.Т.) их обязали сдать все золото и другие ценные вещи в созданный немцами Еврейский комитет" [22]. По показаниям свидетелей, списки на ценности, сданные евреями, составлялись председателем Еврейского комитета Д.Б. Барабашем [23].

Симферополь. Даже в дневниках и воспоминаниях неевреев-наблюдателей этот аспект отражен подробно - очевидно, настолько ярко, в глаза бросалась грабительская политика властей по отношению к мирному населению вообще и, в наибольшей степени, по отношению к евреям, поставленным вне закона. Х.Г. Лашкевич записал в своем дневнике: "Вывешенным приказом евреям велено доставить для немцев шесть тысяч одеял. Затем это количество по следующему приказу возросло до двадцати тысяч. То и дело появляются приказы о доставке скатертей, полотенец, простынь, ковров, тарелок и т.п. тысячами штук. Евреи беспрекословно и немедленно выполняют эти приказы. ..." [24]

По всей видимости, еврейская община рассматривалась властями как легкий способ для выхода из затруднительных ситуаций. Едва у властей возникала потребность в каких-либо ценностях, которыми они не располагали, на выручку приходила мысль о том, что достать их легко - достаточно потребовать под угрозой расправы у Еврейского комитета:

Немцы дали приказ общине собирать вещи... Был дан приказ собрать десять коверкотовых костюмов. Бейлис, председатель общины, был за невыполнение приказа избит. Дальше последовали приказы о сборе посуды, подушек... [25]

Такое отношение к евреям демонстрировали не только рафинированные носители нацистской идеологии - эсэсовские подразделения, дислоцированные на полуострове, но и армейские чины - офицеры вермахта, которые, казалось бы, должны были соблюдать нормы обращения с мирным населением. Эпизод, приведенный Е.Е. Гопштейном, красноречиво свидетельствует об этом:

"При мне приходил полицейстер (в Еврейский комитет - М.Т.), что нужно к такому-то числу, сегодня к вечеру, 40 столовых приборов и столько же столового белья - скатертей, салфеток. Оказывается, генерал Манштейн, который взял Крым, давал банкет старшему офицерскому составу, и нужна была сервировка. Где мог взять Еврейский комитет 40 приборов - приборы должны были быть одинаковые. Обратились тогда к Балабану - это директор местной психиатрической лечебницы, это был еврей, у него было большое количество посуды. При мне написали записку, послали двух человек и просили выручить комитет. Посланцы ушли, я тоже ушел, а на следующий день я узнал, что посуда и белье были даны доктором Балабаном [26].

Приказы комитетам о предоставлении различных ценностей были лишь одной из форм ограбления общины. Другой формой ограбления были непосредственные реквизиции у отдельных людей. В странах Восточной Европы население имело более высокий уровень жизни, чем на советских территориях, и вторгшиеся в Советский Союз оккупанты, не имея понятия об этих различиях, стремились поживиться за счет советских евреев так же, как и на западных территориях. Приводимый Е.Е. Гопштейном случай рисует, как осуществлялся грабег отдельных людей. Порой и в этом случае Еврейский комитет, по сообщению очевидца, вынужден был играть роль невольного посредника:

Когда они увидели, что еврейское население бедное, - они пришли из Варшавы, где еврейское население богатое - и спрашивают: где богатые евреи? Им говорят: "У нас нет", "Покажите", - говорили на разных языках немцы, не верили Еврейскому комитету, а евреи удивлялись, до какой степени они мало представляют еврейское население. Прошло несколько времени, они говорят: "Мы сами найдем". Гурвичу поручили сопроводить, чтобы он указывал наиболее зажиточных. Посадили его в автомобиль, он говорит: "Думал, думал, куда везти, вспомнил, что есть юриконсульт, потому что они хорошо зарабатывали, был Довгалевский - вспомнил о нем, и повез к нему". Так и протекала еврейская жизнь, понемножку они вошли во вкус грабежа еврейского населения. [27]

Выполнение принудительных работ

Помимо непосредственного ограбления общины, "новые хозяева" практиковали и другой способ наживы - **организация принудительных работ и использование подневольного труда**, то есть не конфискация имеющихся ценностей, а создание новых и их присвоение.

Результатами подневольного труда евреев пользовались, очевидно, сразу несколько оккупационных учреждений (военная администрация - штаб 11-й армии, комендатура, штаб и отдельные команды айнзатцгруппы "D"), а также коллаборационистские структуры - городские

управы. Очевидно также, что многие военные и чиновники оккупационных структур получали личную выгоду от труда еврейских ремесленников и специалистов. По словам И.И. Сироты, "в общину все евреи обязаны были являться ежедневно, отсюда немцы забирали их на работу. ... Евреи выполняли самую грязную работу, чистили картофель, уборные. ... Женщин возили в госпиталь, где раньше была Первая советская больница, там они чистили уборные, на консервном заводе работали по очистке картофеля и нечистот..." [28].

Из этого фрагмента виден способ организации принудительного труда - осуществлялось оно, в основном, через еврейскую администрацию. Все трудоспособные евреи обязаны были каждое утро являться к зданию Еврейского комитета, где руководство общины, получив "заказы" от оккупантов, распределяли людей по хозяйственным объектам города. Подневольный труд никак не оплачивался - единственное, что, за исключением особых случаев, могли получать еврейские рабочие, было питание (это предписывалось инструкциями Главного командования сухопутных сил 2 декабря 1941 г. для штаба 11-й армии) [29]. Е.Е. Гопштейн рассказывал:

Ежедневно поступали требования в комитет о присылке рабочей силы, приходило бесконечное количество народа. Приходили солдаты, офицеры и требовали послать женщин молодых, здоровых для уборки помещений, дайте столько-то десятков мужчин для физической работы. Кроме того, я вспоминаю, что еврейское население города являлось обязательным в комитет. Здесь было зарегистрировано около 12 тысяч человек, и всегда около комитета была громадная толпа. Поступало требование дать полтора-два десятка женщин, выходил кто-нибудь и выбирал: "Вы, вы, идите за мной". Приводил в канцелярию и говорил: "Вот вам 15-20 человек". Людей брали на уборку помещений, на кухонные работы, на очистку от завалов улиц [30].

Проведение сборов для "переселения"

Последний этап "окончательного решения" еврейского вопроса в городах полуострова (за исключением Ялты) осуществлялся так: еврейское население города ставили в известность о необходимости явиться в назначенный день с некоторым запасом вещей и продуктами в определенные для этого места города. В течение ближайших нескольких дней евреев партиями вывозили со сборных пунктов на окраину населенного пункта (10-й километр шоссе Симферополь-Феодосия, пос. Багерово под Керчью и др.), где расстреливали. Были ли еврейские комитеты задействованы при осуществлении финальных нацистских антиеврейских "мероприятий"? Знали ли члены комитетов о действительных намерениях оккупантов, выполняя регистрацию евреев? На этот вопрос в Нюрнбергском трибунале бывший командир айнзатцгруппы "D" Олендорф ответил: "В моей айнзатцгруппе - конечно, нет" [31].

По данным севастопольской ЧГК, пунктом сбора евреев Севастополя был назначен Еврейский комитет в здании стадиона (ул. Херсонская, 3) [32]. В Евпатории на момент сбора евреи должны были сдать ключи от квартир в Еврейский комитет [33].

Оповещение евреев в различных городах Крыма происходило порозному. В Феодосии, например, были распространены отпечатанные типографским способом объявления-приказы [34]. Так же происходило в Керчи [35]. В Симферополе, по воспоминаниям Е.Е. Гопштейна, информация о явке евреев распространялась устно, через Еврейский комитет:

7 декабря зашла крымчачка..., пришла посоветоваться. Оказывается, из общины - Еврейского комитета - поступило распоряжение, основанное на распоряжении германского командования, чтобы все крымчачское население 8 декабря не позже 9 декабря явилось на сборный пункт, который был назначен на площади Гельвига. ... Затем оказалось, что такое же распоряжение имеется в отношении всего еврейского населения - явиться 9-10 декабря в студенческое общежитие на Госпитальной площади, в общежитие медицинского института против парка Ленина и здание обкома партии по улице Гоголя, 14. Сроки явки 10-11 число. Никаких объявлений совершенно не было... Узнавали друг от друга.

Решив лично удостовериться, Е.Е. Гопштейн направился в Еврейский комитет, где "узнал, что распоряжение поступило явиться на сборные пункты, захватив теплую одежду и продовольствие - это верно" [36]. На этом этапе упоминания о какой-либо еврейской организованной деятельности прекращаются - по словам очевидца, из членов Еврейского комитета не сохранился, так как они погибли, как и все" [37]. Не исключено, что они погибли в числе первых жертв "окончательного решения".

Исключение в этой последовательности составила Ялта, где, как уже упоминалось, цепочка событий по уничтожению еврейской общины включала в себя еще один промежуточный этап - создание гетто. Подобно тому, как это происходило в западных оккупированных областях, в Ялте Еврейский комитет нацистами был призван:

1) Провести организацию переселения в гетто. "Еврейскому комитету была дана инструкция, что ввиду малой жилплощади (2,5 кв. м. на человека), чтобы были взяты только самые дорогие вещи" [38]. Под гетто были отведены бывшие помещения рабфака сельскохозяйственного института, расположенные на окраине между городом и поселком Массандра и обнесенные высокой каменной стеной.

Продовження на стор. 12

Продовження, початок на стор.10

2) *Организовать жизнь и порядок внутри этой замкнутой территории, как они понимались нацистской администрацией.* История гетто в областях Западной Украины, Польши, Белоруссии и т.д. демонстрирует примеры создания оккупационными властями некой иллюзорной "системы жизнеобеспечения", которая была призвана обеспечить автономное существование группы людей на изолированном пространстве. Нацистские интересы экономической эксплуатации общины подразумевали создание и работу в гетто различных предприятий и учреждений. То же, в соответствии с "классическими" образцами гетто на оккупированных территориях, было предпринято в Ялте. "Еврейскому комитету дано указание организовать свои мастерские, кооператив, больницу и даже... свою полицию. Действительно, на входных и выходных воротах стояли молодые люди с голубыми повязками и белой шестиконечной звездой на левой руке, конечно, без оружия... Задачей полиции являлся контроль над явкой в гетто" [39].

3) *Осуществлять посредничество между общиной и властями при выполнении задач, которые ставились оккупантами – то есть, добиваться от общины осуществления требований нацистов.* Несмотря на то, что община была ограблена еще до заключения в гетто, постоянные поборы и конфискации продолжались и здесь. "Из "СС" без конца приказывают собрать матрацы, простыни, подушки, одеяла, кровати, женское белье и т.д. Все уже отобрано, никто ничего не имеет, так как если что и было, то осталось брошенным на квартирах в городе и разграблено немцами и румынами. Еврейский комитет мечется в страхе и умоляет отдавать все, что есть, так как ему грозят побоями и расстрелом" [40].

4) *Обеспечить сборы населения гетто к месту уничтожения (объезды по дороге в Никитский ботанический сад).* По воспоминаниям очевидца, 18 декабря 1941 г. Еврейскому комитету было приказано по списку семьями погружать на машины жильцов гетто. "Машины ухаживали, возвращались и брали следующих. Еврейский комитет по списку отмечал уезжающих. С последней машины увезли членов Еврейского комитета" [41].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Как мы можем убедиться на основе вышеприведенного материала, известные на сегодняшний день источники не позволяют нам с исчерпывающей полнотой воссоздать историю действовавшей в начальный период оккупации Крыма еврейской администрации – дальнейшего исследования ждут вопросы о численности этих формирований, их структуре, социально-профессиональном составе членов этих комитетов. Требуется воссоздать более полную картину их взаимоотношений с властями, объема реквизируемых ценностей... Необходимо также попытаться взглянуть на еврейские комитеты "изнутри" и попытаться реконструировать линию поведения той группы людей, которая невольно оказалась ответственной за еврейскую общину в своем городе, с учетом нечеловечески тяжелых условий, в которые они были поставлены оккупантами.

Архивные документы и воспоминания очевидцев могут пролить свет лишь на самые общие этапы существования комитетов. По некоторым городам полуострова – по Феодосии, Керчи – сведения о еврейских комитетах отсутствуют вовсе. Это не означает, однако, что там они не существовали.

Вместе с тем, известные сегодня источники позволяют сделать вывод о некоторых особенностях еврейских комитетов в Крыму. Одной из них было то, что создавались они нацистами без намерений перенести их деятельность в гетто (за исключением Ялты). В западных регионах аналогичные структуры были призваны регулировать жизнь внутри гетто, установить порядок и стабильность в соответствии с тем, как это понималось оккупационными властями. В силу же нахождения полуострова в сфере управления военной администрации, а также, вероятно, в силу малочисленности общины и условий "военного времени" нацисты в форсированном режиме получили от еврейской общины все, что им было необходимо, и затем расправились с ней как с ненужным балластом.

Другой особенностью было то, что создание общин, зачастую без общепризнанных лидеров, кратковременность существования еврейской администрации и последовавшее вслед за этим скорое уничтожение, исключало возможность организации какого-либо сопротивления (в отличие от юденратов и гетто в оккупированной Польше, западных областях Украины и Белоруссии, история которых насчитывает немало примеров организации еврейского подполья и вооруженного сопро-

тивления нацистской политике "окончательного решения"). Организации сопротивления также не способствовала неосведомленность о планах оккупантов по поводу еврейского населения города, неизвестность, осложнявшаяся разнообразными и, возможно, преднамеренно распускавшимися властями слухами, скрывавшими реальные планы оккупантов по отношению к еврейскому населению.

Михаил Тяглый, историк (Симферополь)

Примечания:

1. Yad Vashem Archives, Record group TR-18, file 184, page 3 (Пояснительная записка, составленная ст. следователем следотдела УКГБ при СМ УССР по Крымской области 22 мая 1973 г.).
2. ГАРФ, ф. 7021, оп. 9, д. 59, л. 55.
3. Передайте детям нашим... - С. 121.
4. Рассказ бухгалтера Льва Юровского, с. 367.
5. Передайте детям нашим... - С. 168.
6. Там же. - С. 102. К подобной характеристике состава Еврейского комитета необходимо подходить с осторожностью: вполне возможно, что по-иному перед советскими следственными органами Е.Е. Гопштейн охарактеризовать их просто не мог.
7. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. - Nuremberg, 1947. - Vol. 4., p. 324. See also: Berenbaum, Michael. Witness to the Holocaust. New York: Harper Collins, 1997, p. 125.
8. Письмо Фишгойт (Евпатория). - Черная Книга, с. 207.
9. Yad Vashem Archives, TR-18/184/3.
10. ГАРФ, ф. 7021, оп. 9, д. 194, л. 234об.
11. ГАРФ, ф. 7021, оп. 9, д. 59, л. 206.
12. Yad Vashem Archives, P.21.2/8/1.
13. Передайте детям нашим..., с. 90-91.
14. Там же. - С. 105-106.
15. Там же. - С. 168.
16. Немецкое командование и комендатура посредством русскоязычной газеты "Голос Крыма" неоднократно обращались к населению по приказам о сдаче "излишков" продуктов питания якобы для того, чтобы "воспрепятствовать голодовке населения, которое не имеет продовольственных запасов" (Оккупационный режим в Крыму: 1941-1944 гг. За материалами прессы оккупационных властей (упорядник В.М. Гуркович) - Симферополь: Таврия, 1996. - С. 5-7).
17. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, vol. 4., p. 319. См. также: Уничтожение евреев в СССР в годы немецкой оккупации (1941-1944). - Иерусалим: Яд Вашем, 1992. - С. 68-69.
18. Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10 (Green series). - Washington, D.C.: U.S. G.P.O., 1949-1953. - Vol. IV (Case 9: U.S. v. Ohlendorf (Einsatzgruppen case)), p. 215. См. также: Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 годах. - Киев: Институт иудаики, 2002. - С. 136.
19. ГАРФ, ф. П-1289, оп. 1, д. 4, л. 97.
20. Yad Vashem Archives, P.21.2/8/1.
21. Письмо Фишгойт (Евпатория). - Черная Книга, с. 207.
22. ГАРФ, ф. П-1289, оп. 1, д. 5, л. 53.
23. Yad Vashem Archives, TR-18/184/3.
24. Передайте детям нашим... - С. 59.
25. Там же. - С. 121-122.
26. Там же. - С. 103.
27. Там же. - С. 106.
28. Там же. - С. 121.
29. National Archives and Records Administration (NARA), Record Group 242, Microfilm Publication T312 (Records of German Field Commands: Armies), roll 417, frame 7992855.
30. Передайте детям нашим... - С. 105.
31. Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10 (Green series). - Vol. IV, p. 299.
32. ГАРФ, ф. П-1289, оп. 1, д. 1-а, л. 3.
33. Губенко Г.Н. Указ соч. - С. 12.
34. Там же. - С. 58, 59.
35. Там же, с. 65; ГАРФ, ф. П-156, оп. 1, д. 24, л. 14.
36. Передайте детям нашим... - С. 108.
37. Там же. - С. 101.
38. Yad Vashem Archives, P.21.2/8/2.
39. Yad Vashem Archives, P.21.2/8/3.
40. Там же.
41. Yad Vashem Archives, P.21.2/8/4.

ЛЬВОВ, ИЮЛЬ 1941 ГОДА: НАЧАЛО УНИЧТОЖЕНИЯ

Рано утром 30 июня 1941 г. Львов был занят немецкими войсками. В город вошли части 1-й горнострелковой дивизии 49-го горнострелкового корпуса 17-й армии, а также батальон полка особого назначения «Бранденбург» с приданным украинским батальоном «Нахтигаль». Во второй половине дня во Львове появилась походная группа ОУН (б), которая вечером того же дня на скорую руку провела собрание украинских национальных организаций, на котором было объявлено о неза-

висимости Украины и назначен глава «правительства» - первый заместитель С. Бандеры Я. Стецько; последний поручил И. Равлику организовать милицию для установления порядка и обеспечения безопасности граждан, а также приказал передать по радио сообщение о провозглашении независимости Украины [1].

Сформированная ОУН милиция, используя обнаружение в тюрьмах города жертв массовых расстрелов, совершенных НКВД в конце

июня, возложила на евреев коллективную ответственность за эти убийства и еще в тот же день приступила к арестам евреев-мужчин. Арестованные доставлялись на участки милиции и уже там подвергались истязаниям. Часть арестованных была пригнана в тюрьмы города, чтобы похоронить обнаруженные там жертвы НКВД. В телеграмме 49-го горнострелкового корпуса в штаб 17-й армии, отправленной в 12.00 1 июля, об этих жертвах говорится следующее: «...После вступления немецких войск 30.6.41 во Львов в трех тюрьмах города были обнаружены несколько сот трупов мужчин и женщин, которые были убиты в течение последних дней. Так, в подвалах военной тюрьмы Львова только в одной камере были обнаружены около 120 трупов мужчин и женщин, сложенных друг на друга. Наибольшее количество убитых было выявлено в тюрьме ГПУ. В одной комнате тюрьмы друг на друге лежали 65 трупов мужчин и женщин. Во дворе тюрьмы были обнаружены 2 массовые могилы, в которых находилось около 150 трупов. Еще одна массовая могила была подготовлена для захоронения других убитых. В камерах тюрьмы ГПУ также находится много убитых, точное количество которых не могло быть установлено, так как вход в соответствующие камеры замурован. Как показал осмотр обнаруженных трупов, убийству предшествовали сильные пытки и истязания. У всех частях тела трупов имеются тяжелые ранения от ударов и уколов. У некоторых трупов были раздавлены пальцы и руки, и переломаны конечности. Убитые в основном являются украинцами. В остальном поляки. По показаниям свидетелей в эту тюрьму были также доставлены 2 раненых немецких летчика... Наверняка и оба этих летчика находятся среди убитых, которых невозможно идентифицировать» [2].

В'язниця Бригідки в день окупації німцями Львова
(З книги Э.Йонес "Євреї Львова в роки Другої світової війни і катастрофи європейського єврейства", Москва, 1999)

30 июня в тюрьме НКВД (Бригідки) побывал будущий известный немецкий политик от блока ХДС/ХСС, а тогда офицер вермахта Франц Йозеф Штраус. Увиденное в тюрьме он позднее описал так: «...Вместе с офицером батареи лейтенантом Венком я поехал во Львов... В городе стоял запах пожарич и трупный смрад. Перед тюрьмой или казармой мы заметили необычное столпотворение народа. Русские зверским способом убили сотни заключенных. Мертвыми или полумертвыми они побросали свои жертвы в казематы, облили бензином и подожгли. Когда мы туда протолкнулись, как раз выносили первые трупы — до неузнаваемости сгоревшую человеческую плоть. Мертвые были уложены рядами во дворе, затем впустили родственников, чтобы те опознали своих близких. Неописуемые сцены! Все вновь из облака зловонного смрада ко мне подходила то полька, то украинка, хватала меня, плакала и кричала, показывала фотографии мужа или сына. Вдруг я увидел, как рядом со мной упал лейтенант Венк, храбрый и имеющий военный опыт офицер...» [3].

В такой обстановке евреи, пригнанные в тюрьмы для захоронения убитых, избивались там до смерти или расстреливались. Происходившее даже обратило на себя внимание участников совещания в штабе 1-й горнострелковой дивизии: «Во время совещания командиров, - значится в журнале боевых действий дивизии за 1 июля - были слышны выстрелы в тюрьме ГПУ Львова, где евреи должны были хоронить убитых здесь в последние недели русскими по еврейскому доносу украинцев (несколько тысяч)...» [4].

1 июля погром достиг своей кульминации: в разных частях города украинская милиция выгоняла евреев из домов на улицы, подвергала их издевательствам, унижениям, побоям. С евреев на улицах срывали одежду и многих при этом также избивали. Очевидец тех событий раввин Д. Кахане позднее вспоминал: «... Немцы хватали евреев прямо на улицах и в домах и заставляли работать в тюрьмах. Задача поимки евреев, кроме того, была возложена на только что созданную украинскую полицию. Украинцы и поляки охотно помогали немцам. В три или четыре дня операция была завершена. Каждое утро власти сгоняли около 1000 евреев, которых распределяли по трем тюрьмам. Одним приказывали разбивать бетон и выкапывать тела, а других заводили в небольшие внутренние дворы тюрьмы и там расстреливали. Но и те «счастливчики», которые оставались работать, не всегда возвращались домой. Некоторые теряли сознание от зловония, исходившего из вскрытых могил, таких оттаскивали и тоже расстреливали. За работой

следили надсмотрщики в противогазах, которые жестоко избивали работавших евреев. Надсмотрщиками были немецкие солдаты и офицеры; время от времени они подбадривали себя дикими криками, вроде того, что «месть сладка». «Арийские» жители Львова участвовали в этом жутком представлении, они толпами бродили по дворам и коридорам тюрьм и с удовлетворением наблюдали за страданиями евреев. Раздавались истерические выкрики: «Расстрелять их! Расстрелять убийц!» То тут, то там находились добровольцы, помогавшие немцам избивать евреев. В первые дни оккупации Львова немцами в тюрьмах было уничтожено более 3 000 евреев. Среди них один из самых известных и популярных раввинов Львова — доктор Иехезкель Левин и его брат, раввин г. Жешова Аарон Левин» [5]. И. Левин утром 2 июля отправился в резиденцию митрополита А. Шептицкого, которого попросил воздействовать на украинцев-участников погрома. Шептицкий обещал направить пасторское послание с предостережением от убийств и грабежей, а также предложил И. Левину на время остаться у него, но это предложение тот не принял. На обратном пути, уже у своего дома, его забрали с собой два полицейских; домой он не вернулся. Шептицкий же 6 июля действительно обратился с пасторским посланием к своей пастве, однако предостережений от убийств и грабежей оно не содержало. Это он сделал только в ноябре 1942 г., когда процесс уничтожения еврейского населения близился к завершению.

Антисемитские настроенные жители города, немецкие солдаты и полицейские в эти дни начала июля буквально охотились на беззащитных людей, причем давали пример своим поведением в первую очередь немцы. Так, в донесении командира батальона полка «Бранденбург» от 1 июля 1941 г. отмечалось, что «30.6.41 и 1 июля в отношении евреев имели место крупные акции насилия, которые отчасти приняли характер наихудшего погрома. Назначенные полицейские силы оказались не в силах выполнить их задачи. Жестоким и отвратительным поведением в отношении беззащитных людей они подстрекали население. Собственные подразделения, как видно из донесений рот, возмущены актами жестокости и истязаний. Они считают, безусловно, необходимым беспощадное наказание виновных в резне большевиков, но все же не понимают истязаний и расстрелов схваченных без разбора евреев, в том числе женщин и детей. Все это пошатнуло дисциплину украинских рот. Они не делают различий между вермахтом и полицией и, так как они видят в немецком солдате пример, колеблются в своем осуждении немцев вообще. Это те же самые подразделения, которые вчера беспощадно пристреливали еврейских грабителей, но отвергают

На дворі в'язниці Бригідки 30.6.1941 р.

бессердечные истязания» [2]. «Пошатнувшая дисциплина украинских военнослужащих проявилась в том, что многие из них приняли участие в преследовании и убийстве евреев, а украинский командир батальона «Нахтигаль» Р. Шухевич не смог или не захотел их удержать, возможно, потому, что 30 июня он сам обнаружил среди убитых в тюрьме на Лонцкого своего брата. Прокуратура Бонна (Германия), которая в 1960 г. расследовала дело Теодора Оберлендера, тогдашнего министра в правительстве Аденауэра, а летом 1941 г. — политического руководителя батальона «Нахтигаль», установила, что «с большой вероятностью украинский взвод 2-й роты батальона «Нахтигаль» имел отношение к актам насилия в отношении согнанных в тюрьму НКВД евреев и виновен в смерти многочисленных евреев». Члены батальона «Нахтигаль» по собственной инициативе участвовали в расстрелах и вне тюрьмы. Один из бывших членов оперативной команды СД «Львов» на допросе в 1964 г. показал: «Здесь я был свидетелем первых расстрелов евреев членами подразделения «Нахтигаль». Я говорю «Нахтигаль», так как стрелки во время этой казни... носили форму вермахта... Казнь евреев... была произведена во дворе гимназии или школы членами подразделения вермахта... Что это были члены подразделения «Нахтигаль» я понял лишь позже, так как я этим заинтересовался... Я установил, что участвовавшие в этой казни стрелки в немецкой форме говорили по-украински» [6].

Комендант города полковник Винтергерст, вмешался в события только 2 июля, после чего убийства приняли организованный характер — за них взялись прибывшие в город 1-2 июля команды полиции безопасности.

Уже 30 июня в город прибыла передовая команда зондеркоманды 46 (командир — штурмбанфюрер СС Гюнтер Херрман) из состава оперативной группы Ц (тогда еще Б). Рано утром 1 июля — штаб оперативной группы во главе с бригадефюрером СС д-ром Рашем, основной состав команды 46 и оперативная команда 6 во главе с штандартенфюрером

Продовження на стор. 14

Продовження, початок на стор.12

СС д-ром Эрхардом Крєгером. 2 июля - оперативная команда Б во главе с штандартенфюрером СС Эрвином Шульцем. В своем первом донесении из Львова оперативная группа сообщила: «Штаб оперативной группы 1.7. в 5 часов утра прибыл во Львов и разместился в здании НКВД. Шеф оперативной группы Б сообщает, что украинское повстанческое движение во Львове 25.6.41 было зверски подавлено НКВД. Расстреляно НКВД ок. 3000. Тюрьма горит. Имеется едва 20% украинской интеллигенции... ЕК 4а и ЕК 4б вместе со штабом группы также прибыли во Львов...» [7].

Зондеркоманда 4б находилась в городе до 3 июля, когда убыла в направлении Тернополя. В момент ее прибытия во Львов погром уже происходил, так что команду нельзя считать его инициатором. Однако она «поддержала» погромщиков, тем более что шеф полиции безопасности и СД Гейдрих в своем приказе № 1 от 30 июня 1941 г. прямо вменил такие действия в обязанность команд СД.

Оперативная команда 6, которая вместе со штабом группы разместилась в здании бывшего областного управления НКВД, с 3 июля активно участвовала в казнях евреев. Так, в военном дневнике разведотдела штаба 17-й армии 5 июля появилась такая запись: «Оперативная команда 6 (штандартенфюрер д-р Крєгер) во Львове, сообщает: свыше 400 евреев расстреляно... ещё 200 на очереди. Во Львове 150 000 евреев...» [8].

(Далі буде)

Александр Круглов, к.ф.н. (г.Харьков)

ГОЛОКОСТ І УКРАЇНА

НАЦИСТИ І "АРІЙСЬКЕ" НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ:
ДО ПИТАННЯ ПРО ОСНОВУ ФОРМУВАННЯ КОЛАБОРАЦІЇ

Будь-який політичний режим прийшовши до влади в результаті військових дій, намагається виправдати свої загарбницькі плани, а також прагне отримати підтримку місцевого населення. Без такого співробітництва окупаційна система не може бути дієздатною і взагалі не може нормально функціонувати [40, с.5]

На наш погляд це положення, сформульоване російським дослідником М.Семирягою, виступає універсальною системою, характерною для всіх без винятку військових конфліктів минулого й сьогодення. В цій універсальності полягає актуальність даного дослідження, завданням якого є розгляд деяких проблем основи та джерел формування колаборації в окупованій Україні.

Необхідно відмітити, що незважаючи на велику кількість історичних досліджень, присвячених історії Великої Вітчизняної війни, названа проблема недостатньо розглянута українськими істориками. Дослідники радянського періоду обмежувалися ідеологізованими штампами на зразок того, що лише зрадники та маргінальні елементи співпрацювали з нацистською окупаційною адміністрацією, не розрізняли видів та форм колаборації, а тим більше відходили від питання проблеми основи її формування, якою, на наш погляд, виступав расистський антисемітизм, що в умовах окупації європейської частини СРСР прийняв для себе назву "боротьби з єврейсько-більшовизмом".

Вперше окреслив загальні контури зазначеної проблеми В.С. Коваль, який ще в 1989 р. провів паралелі між наслідками сталінської політики і першим етапом Великої Вітчизняної війни [8, с. 595]. В 1991 році М.В. Коваль фактично започаткував новий напрямок в вітчизняній науці, розглянувши деякі особливості колаборації на Україні та україно-єврейські стосунки в контексті історії Голокосту [9]. Фактично з цього часу названа проблема є об'єктом дослідження українських істориків, які займаються проблемами Голокосту. Проте вона ще не стала об'єктом окремих історичних досліджень, незважаючи на висвітлення деяких її аспектів в роботах А. Подольського, Ф.Левітаса, Ж.Ковби, С.Гузенкова, Л.Леонідова, А.Скоробогатова, М. Тяглою, Ю. Ляховицького та інш. А. Подольський між іншим вважає, що з початком бойових дій між Німеччиною і СРСР в ідеології нацистського антисемітизму, з'явився ще один чинник, який не був поширений на жодну єврейську громаду Європи, маючи на увазі нацистську пропаганду "поборювання єврейсько-більшовизму" чи "єврейського більшовизму" [37, с.360]. Загалом, саме ця теза є визначальною при вивченні ідеологічного аспекту формування колаборації на Україні.

Аналізуючи стан дослідження зазначеної проблеми доцільно зазначити, що плюралізм, відсутність ідеологічного тиску в сучасній Україні, а також початковий етап дослідження проблеми спричинили появу різних, інколи діаметрально протилежних позицій і поглядів – від спроб применшити розміри дійсної колаборації [10], до навпаки – тотального звинувачення українців у колаборації [36].

Розглядаючи проблему формування основ колаборації та роль у цьому процесі ідеології "боротьби проти єврейсько-більшовизму" необхідно перш за все відзначити, що прагнучи отримати підтримку, або принаймні нейтралізувати мирне населення нацистська окупаційна влада розгорнула відповідну широкомасштабну агітаційно-пропагандистську діяльність. Ототожнення радянської влади з так званим "жидо-комунізмом" дозволяло нацистам повною мірою скористатися міфологією щодо

Примечания:

1.Ковба Ж. Людність у безодні печла. Певедінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Київ 2000. – С. 52. Поскольку создание независимого украинского государства в планы немцев совершенно не входило, то претензиям ООН сразу же был положен конец: „правительство“ было разогнано, ряд руководителей ООН, в том числе Бандера и Стецько, арестованы, членам ООН была запрещена всякая политическая деятельность.

2.Hamburger Institut für Sozialforschung (Hg.) Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941-1944. Ausstellungskatalog. Hamburg 2002. – S. 95.

3.Цит. по: Sandkuhler Th. „Endlösung“ in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941-1944. Bonn 1996. – S. 116.

4. Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. München 1997. - S. 61.

5.Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941-1944). Сборник документов и материалов. Редактор Ицхак Арад. Иерусалим: Яд ва-Шем. 1991. – С. 76.

6. Sandkuhler Th. Op. cit., S. 488, Ann. 21.

7.Круглов А. (сост.) Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 годах. Киев: Институт иудаики, 2000. – С. 26

8.Там же. – С. 27.

єврейського характеру політичного ладу СРСР та перекласти всі злочини більшовиків на євреїв, які поставали при цьому як універсальний колективний образ "абсолютного зла".

Базисним, відправним пунктом при формуванні колаборації виступали події громадянської війни та тих процесів, що відбувалися в СРСР протягом 20–30-х років. Нацисти у своїй пропаганді антисемітизму використовували також деякі особливості історичного минулого України, і, зокрема, україно-єврейські взаємовідносини. Вікові традиції юдофобії, а потім і антисемітизму, Хмельниччина, Коліївщина, три хвилі єврейських погромів – ці негативні сторінки україно-єврейських стосунків вміло використовувались нацистами. Проте, вони не можуть розглядатись як безпосередня причина участі частини українців у співпраці з нацистами. Ситуація дещо складніша і потребує більш детального розгляду. На рівні ідеології і практики вирішення соціальних конфліктів юдофобія проявилася ще в часи Київської Русі. Так, зокрема, дискримінація іудеїв була впроваджена ще правовими нормами Єфремовської Кормчої книги, яка датується кінцем XI початку XII ст. [65, с. 167]. Слід зазначити, що середньовічна юдофобія трансформувалась в антисемітизм середини XII ст., мала причинно-наслідковий зв'язок з Голокостом, але проявляється все ж скоріше як тенденція. Голокост не можна вважати ще одним вираженням традиційного антисемітизму [3, с. 167]. Це якісно нове ірраціональне явище новітньої світової історії. Негативні нашарування міжетнічного діалогу попередніх століть, мали змогу проявитися лише через конкретні соціально-політичні катаклізми ХХ ст. Нацизм, як одна із вищих форм бюрократичної системи, намагався втягнути в Голокост якомога більшу частину мирного населення окупованих територій. Існуючу в історичній науці тезу, про те, що місцеве населення повторило б долю євреїв, необхідно віднести до рівня міфологем, або ж припущення, яке ще необхідно довести. Разом з тим, немає підстав стверджувати, що нацистам вдалось виконати завдання формування колаборації як масового явища. Та не потрібно відкидати того факту, що під час знищення євреїв: "... більшість місцевого населення займала позицію спостерігача..." [2, с.24].

З перших днів окупації в Україні розпочала працювати могутня ідеологічна система, яка включала пресу, різноманітну друковану продукцію, кіно. Також використовувались інші заходи, які на думку їх організаторів повинні були сприяти підтримці політики окупантів українським населенням.

Нацисти намагались всіляко довести, що їх жертвами стануть виключно євреї та наочні вороги окупаційної влади. Окреме місце в системі нацистського тотального терору займала доля євреїв-військовополонених. З початком військових дій право на життя втратили євреї-військовополонені, які потрапляли під юрисдикцію "Указу про комісарів", згідно з яким "... всі комісари, які потрапили в полон, повинні бути знищені негайно і без виключення" [5, с.64]. Необхідно відмітити, що в перші дні війни ця категорія військовослужбовців, разом з іншими командними кадрами часто-густо не виконувала покладених на них функцій. Як відмітив в своїй доповідній записці начальник 90 прикордонного загону, направленої ним на ім'я М. Хрушова "... в першу чергу втікали командири з категорії молодших політруків" [42, арк.5].

Військовополонені євреї майже не мали шансів вижити в полоні. "Знищення євреїв військовополонених здійснювалось різними спо-

собами. Як правило, при захопленні великої кількості полонених, в пункті збору або перед відправкою в табір проводився огляд. Всіх, хто був визнаний євреями, вбивали на місці або кидали в спеціальні ізоляційні бараки і вбивали пізніше, коли їх набиралася значна кількість” [35, с. 41]. В один із днів листопада 1941 р. на ст. Васильків-І німцями було розстріляно 150 військовополонених [62, арк. 213]. На прохання коменданта табору військовополонених в Борисполі взвод зондеркоманди 4а розстріляв 14.10.41 р. 752 і 18.10.41 р. 357 євреїв-військовополонених. Серед розстріляних знаходилося кілька комісарів і 78 поранених євреїв, переданих табірним лікарем [38, с. 97]. Аналогічні дані містяться в протоколах допитів втікачів з полону: “Євреїв як правило відразу відділяють і пізніше знущуються над ними, а потім розстрілюють” [52, арк. 6]. Секретні накази німецького командування передбачали негайну ліквідацію євреїв-військовополонених “... на такій відстані від пересильних таборів і населених пунктів, щоб це не було відомо іншим військовополоненим і населенню” [51, арк. 175]. Але незважаючи на завісу секретності, військовополонені знали про долю євреїв.

Необхідно відмітити, що знищенню підлягали виключно євреї-військовополонені. Доля військовополонених інших національностей була трагічною, але все ж дещо іншою. Вони в усякому разі, при деяких обставинах отримували можливість вижити. Характерним з цього приводу є наказ по одній з піхотних дивізій: “Для уникнення загострення відносин між українським населенням і німецькою військовою владою, необхідно відкрито, в усіх відношеннях, краще відноситися з українськими військовополоненими в окремих таборах. Військовополоненим і українському населенню, необхідно пояснювати у відповідній формі, що не виключена можливість звільнення військовополонених, але це тільки неможливо в даний час по технічним причинам” [54, арк. 51].

Таким чином, ситуація з військовополоненими-євреями не була однозначною. В окупованій Україні деякий час діяв Всеукраїнський Комітет Червоного Хреста по розшуку військовополонених. Комітет приймав як індивідуальні заяви, так і доручав цю справу бургомістрам міст. За кожного розшукуваного військовополоненого збиралась плата в розмірі 50 крб. [30, арк. 1, 3, 13]. В деяких випадках, тим українцям, яких звільняли з полону Всеукраїнський комітет допомоги військовополоненим надавав матеріальну допомогу в розмірі 30 крб. [27, арк. 1, 2]. Якщо важко для них було прибути до місць постійного проживання вони могли звертатися за допомогою до місцевих органів влади [19, арк. 7], які контролювали статистичну звітність переміщення населення [34, арк. 1-40].

У багатьох випадках, питання що стосувалися допомоги військовополоненим в “добровільно-примусовому” порядку перекладались на плечі населення. В одній з відозв бургомистра м. Біла Церква з цього приводу сказано: “ Кожен свідомий громадянин повинен пожертвувати що зможе. Ніхто не має права відмовитися від свого громадянського обов'язку в цій великій справі допомоги “Брати-Братам” [20, арк. 139]. В інших випадках населення зверталось до німецького командування з проханнями дозволити збирати продукти харчування військовополоненим [31, арк. 19].

Необхідно відмітити, що названі заходи німецької окупаційної влади не носили завершеного характеру, мали пропагандистський характер, але все ж частина військовополонених змогла завдяки цьому зберегти собі життя. Під час окупації тільки в м. Біла Церква в двох таборах для військовополонених загинуло близько 30000 тис. чол. [11, арк. 13]. Але в той же час, “... частину військовополонених, які мали підтвердуючі документи німці відпускали додому” [13, арк. 87]. До травня 1944 р. більше 800000 радянських солдатів і офіцерів, переважно українців, прибалтів і білорусів, було звільнено з полону з пропагандистських міркувань [1, с. 81].

У першій половині 1942 р. комітети допомоги українським військовополоненим, ще продовжували свою діяльність, намагаючись наприклад отримати дозвіл на використання одягу євреїв, який залишився після їх ліквідації [55, арк. 38]. Але вони поступово припиняли свою роботу. Як відмічав бургомістр м. Біла Церква в своєму листі до гебітскомісара: “... організована допомога існує і в даний час, але згідно Вашого розпорядження, вона припинила збір пожертвувань... виникає питання про доцільність існування організації допомоги військовополоненим в подальшому. Таким чином, просимо Вашої санкції на ліквідацію названої організації” [23, арк. 203]. 2 березня 1942 р. організація була закрита. Населенню було оголошено, що організація використовувала більшу частину зібраних коштів не для допомоги військовополоненим, а для власних і політичних потреб. У зв'язку з цим Генеральний комісар по квазівці Рейхкомісара ліквідував Червоний Хрест і наклав арешт на його майно [6]. Про політичний характер цього рішення свідчить той факт, що через деякий час звинувачення на адресу Білоцерківського обласного комітету взаємодопомоги були зняті, але в той же час сказано: “... Білоцерківський комітет взаємодопомоги (УЧХ) працював старанно і чесно і ніяких зловживань не допускав. Я це підкреслюю тому, щоб не було заплямовано людей, які працювали в Червоному Хресті Білоцерк-

івської області. Де в інших областях були зловживання, - винні заарештовані і суворо покарані. Гебітскомісар Штельцер” [7].

Отже, окупувачі частину території СРСР нацисти намагалися в своїй антиєврейській політиці використати населення, яке дійсно постраждало від репресивних заходів радянської влади, що в цей час підкреслено отожденовалося з євреями. Населенню демонструвалися факти злочинів сталінського режиму, які здійснювались не тільки в 20-30 роки, а й безпосередньо перед відступом Червоної Армії. Таким чином, як військовою так і цивільною нацистською адміністрацією, в перші дні і тижні окупації, відкривались найближчі в часі злочини радянського керівництва. Назване стосується розстрілів ув'язнених та осіб, що знаходилися під слідством і знищених військами НКВС, безпосередньо перед відступом. Так було у Львові, Вінниці [44, арк. 125], Маріуполі [57, арк. 1] в інших містах України. Ознайомлення місцевого населення з останніми репресивними акціями радянської влади мало єдину мету – методом викликаного психологічного шоку направити помсту проти радянської влади і євреїв, як її основної опори. Впроваджені заходи повністю відповідали планам нацистського керівництва. Так, в наказі командуючого 11 армією фон Манштейна від 20 листопада 1941 р. вказувалось: “ Від антибільшовицької налаштованих українців, росіян і татар необхідно чекати, що вони виступлять за новий порядок. Пасивність багаточисельних елементів, начебто ворожих Радам повинна змінитися явно вираженою готовністю брати активну участь у нашій боротьбі проти більшовизму. Де такої готовності немає, вона повинна бути створена шляхом застосування відповідних заходів” [41, с. 55]. В балтійських республіках, містах Західної України і Західної Волині нацистам вдалося частково виконати поставлене завдання. “30 червня німецькі бандити вступили в м. Львів і на другий же день влаштували різну під лозунгом “бий євреїв і поляків” [48, арк. 4]. В Західній Волині погроми відбулись “... в перерві між відходом радянських військ і приходом німців” [4, с. 205].

Таким чином, головним способом використання потенціалу антирадянської налаштованості частини місцевого населення був характерний для нацистської ідеології антисемітизм. При цьому відмічалась велика кількість випадків, коли нацистами не репресувалися колишні члени партії, які залишилися на окупованій території. Вони підлягали реєстрації в гестапо, а їх майбутнє повністю залежало від них самих, від їх реальних дій і поведінки [12, арк. 43]. Колишні комуністи були лише звільнені з керівних постів, що вони їх займали за радянської влади [60, арк. 3]. Вже після війни радянськими органами були виявлені комуністи, які пройшли відповідну реєстрацію в гестапо. В м. Києві таких було виявлено 101 чол., в сільських районах Київської області – 68 чол. [44, арк. 25]. Нацисти намагались зареєструвати всіх колишніх членів партії. Так, згідно анкетних даних прописних карток в м. Васильків Київської області,

п. 13 вони застосовували питання щодо членства в партії – “В якій, з якого і по який час” [25, арк. 1-165]. До питань реєстрації населення окупаційна влада ставилась досить серйозно. Особи, які не мали посвідчень німецького комендатур могли бути розстріляні. В м. Білгороді в кінці листопада 1941 р. велика група громадян без посвідчень була приєднана до групи євреїв і розстріляна [56, арк. 71]. При цьому нацисти всіляко стимулювали доноси. За допомогою у виявленні партизанів видавалась премія в розмірі до 1000 крб. [53, арк. 10]. За кожного єврея, комуніста і працівника НКВС було обіцяно виплату тієї ж суми [50, арк. 41].

Таким чином, запевнення радянської пропаганди, в тому, що: “тітлерівці захоплюючи те чи інше місто, проводили реєстрацію комуністів і комсомольців, а потім жорстоко їх розстрілювали” [58, арк. 16], не підтверджується архівними даними. Необхідно визнати, що лише єдина категорія мирного населення підлягала повному знищенню, і визначали її за національним, а не за якимсь іншим критерієм. Нацисти відкрито підкреслювали той факт, що євреї поставлені за межу життя, вказуючи наприклад, що євреї-спеціалісти “отримують 80 % від названих ставок заробітної плати” [17, арк. 16], і не мають права на відпустки, та закликали виявляти й передавати владі євреїв [39, с. 8].

Особлива увага під час організації роботи з мирним населенням окупованих територій, приділялась виявленню осіб, репресованих або переслідуваних радянською владою. Але як правило вони самі знаходили шляхи співпраці з нацистами: “... і був гонимий радянською владою. Він дочекався німецької влади і став у них шпигуном” [63, арк. 22]. При прийомі до роботи в окупаційній структурі місцевої влади або поліції, обов'язково з'ясовувалося типове анкетне питання: “... 16. Чи був репресований жидівсько-більшовицькою владою (за що, коли, як)” [26, арк. 1]. В заявах щодо прийому до роботи вказувалась саме цей факт: «За радянської влади була ізгоєм: сиділа майже рік в тюрмі. Сина мого студента будівельного інституту, мою єдину дитину, вислали в далекі табори. Я нічого не знаю про його долю. Я хочу в активній роботі по відродженню нового життя своєї Батьківщини втопити своє горе [32, арк. 15]. Звичайно, навіть в принципі неможливо одним лише фактом застосування

Продовження на стор. 16

Підготовка до роботи в допоміжній поліції (З книги Peter Klein "Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42", Berlin, 1997)

Продовження. початок на стор.14

радянською владою репресій, обумовити причину переходу радянських громадян на бік нацистів. Це питання вирішувалося в конкретній ситуації, конкретною особою. Але все ж взаємодійшли з попередньою владою відігравали важливу [48, арк. 6] роль. Перейти на службу до нацистів міг колишній прокурор і пересічний громадянин з причини того, що: "... починаючи з 1920 р. з приходом Жидівської влади на Україну, мене переслідували як петлюрівця" [33, арк. 4]. Розуміючи цю ситуацію, нацисти звертали особливу увагу саме на подібні категорії населення, звільняючи їх в деяких випадках від вербування на різні роботи. В одній із заяв направлених в Богуславську райуправу нанесено типову для подібної ситуації резолюцію: «Як видно із заяви Березового, що він весь час боровся проти Рад ... вирішила звільнити його від відправки на сільсько-господарські роботи» [18, арк. 7].

У багатьох випадках перехід на бік нацистів був спричинений бажанням вийти за будь-яку ціну. Окрім того додатковим каталізатором прийняття відповідного рішення виступали поразки Червоної Армії. Наприклад, один з членів ВКП (б) з 1926 р., професор, нагороджений до того ж орденом Леніна, в роки війни завербований гестапо, даючи незабаром свідчення вказував, що він: "... розчарувався в силі Радянської влади, вважав становище безнадійним і був твердо впевнений в неминучості повної поразки Радянського Союзу... Ціною зрадництва, наклепу на Радянську владу я купив собі у німців життя" [46, арк. 105, 114, 117, 118].

Разом з тим, проблема співробітництва не є такою однозначною і змінювалась в часовому відношенні. Частина осіб, які розпочали своє співробітництво з нацистами на першому етапі окупації, певна річ усвідомивши суть режиму, почали відмовлятися від роботи в структурах окупаційної влади і намагалися звільнитися з посади. Наприклад, староста с. Фурси Білоцерківського району в своїй заяві від 29.ХІ.41 р. писав: "Прошу Вас п. Бургомістр зняти мене з роботи старости с. Фурси постільки я як староста малограмотний, мягкосердечний і в цій посаді в подальшому працювати не можу" [21, арк. 130]. Подібні випадки не були поодинокими. В с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького району: "... Люди, які були в поліції стали подавати заяви на звільнення. Звільнившись, здали зброю і працювали в сільському господарстві, але не всі. З числа 21 чоловіка залишилися незвільненими 7 чол., яких жандармерія не звільнила. А були і охотники, які поступили добровільно в поліцію" [64, арк. 21]. Ставлення поліцейських до участі в акціях проти мирного населення також було різним. В окремих випадках, деякі поліцейські, наприклад Обухівського району похвальною вважали участь в розстрілі циган [62, арк. 36], в інших участь в акціях полягала лише в конвоюванні комуністів і єврейських родин в поліцію [47, арк. 9, 10]. Принаймні як почали зростати поразки вермахту, особи, які співробітничали з нацистами, починали серйозно замислюватися про власне майбутнє, відмічаючи в розмовах, що: "... прийдеться брати свою корову і втікати з німцями" [61, арк. 2]. Одночасно з подібними настроями у середовищі старост і поліціантів зростала моральна деградація. Так, у своєму наказі райшеф Макарівського району констатував факт, що: "... 2.ІІІ. 43 р. я викликав до свого кабінету деяких старост для обговорення важливої справи. Більшість старост з'явилась своєчасно, без запізень. Разом з тим, старости сіл ... з'явилися з запізненням і в нетверезому вигляді" [14, арк. 327]. В іншому наказі, датованому 12.І.43 р. той же райшеф зауважує, що: "... багато старост систематично не виконують наказів і розпоряджень Райуправи" [15, арк. 7].

Важливе значення у формуванні колаборації належало єврейській власності, за допомогою якої нацисти намагалися активізувати антиєврейські настрої частини населення. Частина майна єврейського населення була розграбована їхніми ж сусідами та поліціантами, ще під час перших акцій знищення. В той же час нацисти забороняли грабувати єврейське майно попереджуючи про застосування суворих покарань. Проте, все ж багато майна було пограбовано. Через певний час нацисти почали збирати це майно. При цьому оформлювалися відповідні акти [55, арк. 15]. До міських управ надходили відповідні накази про те, що: "Бургомістром належить збирати серед жидівського майна одіяла, чоловічий одяг всіх видів, білизну, взуття, заступи, лопати... і передати в міську комендатуру м. Біла Церква" [22, арк. 62]. Підкреслювалось також, що майно євреїв: "... є державною власністю і підлягає негайним здачі в комунхоз Макарівської райуправи, а в селах району – сільським старостам. Останній строк здачі встановлюється 1 березня 1942 р. після чого до тих хто усувається від здачі державного майна будуть застосовані закони військового часу" [16, арк. 32].

Зібране нацистами єврейське майно було ще одним з факторів співпраці мирного населення і окупаційної влади, причому головна увага під час його розподілу приділялась особам, репресованим радянською владою. Практично всі розглянуті матеріали відповідних заяв громадян, обмін листами між органами влади відносно долі майна знищених євреїв,

переповнені антисемітськими гаслами. Уяву про методи, які використовувались нацистами й про моральне обличчя осіб, які намагалися отримати майно демонструють матеріали засідань відділу суспільної опіки по розгляду заяв і актів обстеження щодо надання допомоги репресованим. Деякі громадяни прохали: "... виділити мені з конфіскованого жидівського одягу нижньої білизни..."; інші аргументували своє звернення за допомогою тим, що: "... Весь час за жидівської влади ми дуже терпіли переслідування від жидів, які жили з нами в квартирі... Прошу надати нам допомогу як теплими речами, білизною, а також продуктами харчування" [29, арк. 25, 38]. Частина населення з дозволу владних структур селилася в єврейські квартири. Після 19 вересня 1941 р. в м. Києві покращили умови проживання 19441 чол. [28, арк. 38]. Частина житла євреїв надходила в розпорядження житлових відділів міських управ і розподілялась серед населення, або продавалась. При цьому інколи на один єврейський будинок доводилося кілька претендентів. [24, арк. 177].

Таким чином, нацисти намагалися створити серед місцевого населення доволі широкий прошарок населення, що мусив активно співпрацювати з новою владою. Центральне місце в подібних заходах окупантів належало відродженню та поширенню антисемітизму. Безпідставно ототожнюючи радянську владу з євреями нацисти прагнули з максимальною користю для себе використати реальні злочини сталінського режиму.

На думку творців системи "нового порядку", це мало призвести до масової підтримки нацистів, або принаймні нейтралізувати переважну частину українців. Реалізуючи політику "ендльозунгу" і не приховуючи цих заходів від мирного населення нацисти прагнули показати, що їхньою єдиною жертвою є виключно євреї. Відпускаючи з полону частину військовослужбовців, але знищуючи при цьому солдат та офіцерів єврейської національності, нацисти підкреслювали свою лояльність до українців, вимагаючи від останніх подібних кроків. Доля інших категорій українського населення окупованих територій залежала від їхньої поведінки в галузі співпраці з нацистами. Саме більшість населення повинна була стати головною опорою окупаційного режиму. Але не дивлячись на велику кількість шляхів та методів формування масової підтримки серед населення, нацистами використовувалась єдина ідея. Та ідея, що на ті часи мала значний практичний потенціал – расистський антисемітизм, який тоді прийняв форму "боротьби проти іудо-більшовизму".

**Олексій Гончаренко, аспірант
ДПУ ім. Григорія Сковороди (Переяслав-Хмельницький)**

Список використаної літератури

1. И.Альтман «Холокост и еврейское Сопротивление на оккупированной территории СССР»: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / Под ред. проф. А.Г. Асмолова. – М.: Фонд «Холокост», 2002. – 320 с.
2. Арад И. Катастрофа советского еврейства // Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941-1944). Сборник документов и материалов. Яд-Вашем. Иерусалим. 1992. – 424 с.
3. Беренбаум М. Унікальність і загальність Голокосту // Поза межам розуміння / богослови та філософи про Голокост / - К.: Дух і Літера, 2001. – 434с.
4. Володарская И. Уничтожение евреев Западной Волыни в 1941-1944 гг. // Катастрофа і опір українського єврейства. (1941-1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. / Ред.-упорядник С.Я.Єлизаветський. К.: 1999. – 424 с.
5. Дан М. Катастрофа європейського єврейства. ч.3-4. – Тель-Авив: Открытый университет Израиля, 1995. – 474 с.
6. Дзвін. №12 (27), 15 березня 1942 р.
7. Дзвін. № 13 (28), 22 березня 1942 р.
8. Коваль В.С. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма / АН УССР. Ін-т історії: - Киев: Наук. думка, 1989. – 624 с.
9. Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941-1944 рр.) / Український історичний журнал № 2 – 1992 р.
10. Ковба Ж. Форми ситуативної допомоги і рятування євреїв місцевим населенням Східної Галичини у роки німецької окупації // Запорозькі єврейські чтения. Вып. 3. Запорозьке: «Диво», 1999. – 224 с.; Коллаборація українців і долі євреїв на теренах України періоду другої світової війни // Запорозькі єврейські чтения. Вып. 4. Запорозьке: «Диво», 2000. – 272 с.; «Білі плями» історії Голокосту галицьких євреїв // Пам'яті трагедії Дробичького табору. Матеріали наукової конференції. Харків, 1999. – 52 с.; Людність у безодні печла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки "остаточного розв'язання єврейського питання". К.: Сфера, 1998-266 с.
11. КОДА ф. 4, оп. 1, спр. 63.
12. КОДА ф. 4, оп. 1, спр. 146.
13. КОДА ф. 4, оп. 1, спр. 241.
14. КОДА ф. Р-2003, оп. 1, спр. 9.
15. КОДА ф. Р-2003, оп. 1, спр. 9.
16. КОДА ф. Р-2003, оп. 1, спр. 9.

17. КОДА ф. Р-2031, оп. 1, спр. 681.
18. КОДА ф. Р-2107, оп. 1, спр. 65.
19. КОДА ф. Р-2225, оп. 1, спр. 2.
20. КОДА ф. Р-2225, оп. 1, спр. 2.
21. КОДА ф. Р-2225, оп. 1, спр. 2.
22. КОДА ф. Р-2225, оп. 1, спр. 2.
23. КОДА ф. Р-2225, оп. 1, спр. 7.
24. КОДА ф. Р-2225, оп. 1, спр. 7.
25. КОДА ф. Р-2326, оп. 1, спр. 2.
26. КОДА ф. Р-2326, оп. 2, спр. 4.
27. КОДА ф. Р-2326, оп. 3, спр. 1.
28. КОДА ф. Р-2356, оп. 15, спр. 18а.
29. КОДА ф. Р-2359, оп. 3, спр. 359.
30. КОДА ф. Р-2395, оп. 1, спр. 4.
31. КОДА ф. Р-2412, оп. 2, спр. 246.
32. КОДА ф. Р-2412, оп. 2, спр. 246.
33. КОДА ф. Р-2412, оп. 2, спр. 246.
34. КОДА ф. Р-2418, оп. 1, спр. 2.
35. Краковски Ш. Судьба евреев-военнопленных // Проблемы Холокоста: научный журнал. – Вып. 1. – Запорожье: Премьер, 2002. – 200 с.
36. Ляховицкий Ю. Попранный мезуза. Книга Дробицкого Яра. – Харьков, 1992; Желтая книга. Сборник документов. – Х., 1994; Катастрофа: Как ее хотят видеть на Украине // 1-е Запорожские чтения «Еврейское население Юга Украины» 29-30 мая 1997 г. Доклады и сообщения. Запорожье.
37. Подольский А. Голокост евреев в Украине. // XX столетия. История, экономика, политика, идеология. Книга 3. Украина у другой світовій війні. Матеріали для навчальних закладів. – Редактор-упорядник Трубайчук А. – К., 1997. – 426 с.
38. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1942 годах / Сост. А.Круглов. – К.: Ин-т иудаики, 2002. – 486 с.
39. Ю.Смилянская Грани трагедии // Голокост і сучасність № 1, 2002.

ПОЛЕМІКА

ОБ'ЄКТИВНІСТЬ – ЗАПОРУКА НАУКОВОСТІ

У двох минулих числах нашого Бюлетеня було надруковано матеріал нашого колеги, пана Олексія Гончаренка (аспіранта кафедри історії та культури України Педагогічного університету ім. Г.Сковороди) **“До питання про окремі аспекти антисемітського характеру ідеологічної обробки населення окупованих територій України”**. З технічних причин ми не мали можливості подати наші звичні, короткі коментарі, до тез автора. Тим більш, що в деяких моментах тими короткими коментарями не можливо було обійтися. Робимо це зараз.

Ще в першій частині своєї статті автор обстоює наступну тезу: *“...антисемітські ексцеси на Україні завжди були (на відміну від Росії) частинною... соціальних конфліктів... Єврейські погроми на Україні... були спричинені політичною незрілістю мас.”* Не маючи можливості доводити, що єврейські погроми у Європі та Азії мають майже однакові причини (серед яких, звичайно, й соціальні), хотілося б подивитися уважно на тезу щодо політичної незрілості мас. Більшовики, зрозуміло, не бажаючи відповідати за безліч своїх злочинних дій, вигадали отой дивний тезис. Гадаємо справа не в масах. Вони завжди є політично незрілі. Еліта України, інтелектуали, керівництво національного руху не зуміли (або не хотіли) зупинити ті погромницькі нахили, що характерно вималювалися в той час.

В останньому абзаці першої частини матеріалу автор суперечить сам собі. Посилаючись на архівний документ, де йдеться про 25-відсотковий неписьменних киян у 1941 році О.Гончаренко пише: *“Саме на подібну категорію населення і були направлені зусилля німецької пропаганди... у вигляді брошур...”*. Далі наводяться назви брошур. Постає питання – на яку реакцію неписьменних сподівалися німці, друкуючи ті брошури?

У другій частині роботи автор в одному з абзаців пише, що Андрій Шептицький *“...несе відповідальність... за антиєврейські дії учасників національного руху, очолюваного ОУН-УПА”*. При всій неоднозначності особистості митрополита УГКЦ (він справді занадто довіряв Німеччині, благословляв есесівську дивізію і тому подібне) потрібно відзначити, поперше – ОУН була неоднорідною організацією, розколотою на кілька фракцій. Різні фракції по-різному трактували союзництво з нацистською Німеччиною. Митрополит з перших днів відступу радянських військ зовсім не підтримував антиєврейські та антипольські погроми 1941 року. УПА не мала до тих погромів жодного відношення, бо її тоді просто не існувало. Різанина поляків 1943-1944 рр. (нарешті, ми дочекалися активної рефлексії української громадськості з цієї важливої теми) на Волині, що її влаштували окремі керівники УПА та підтримала частина ОУН, викликала різкий протест митрополита.

По-друге, митрополит не належав до Організації українських націоналістів, а дуже часто був проти їхніх ідей та дій. Нагадаємо, що він був польського походження. Під час заслання до Росії (в часи Першої світової війни) А.Шептицький успішно підтримував навірення до греко-католицької та римо-католицької Церкви росіян та осіб інших національностей, зовсім не ставлячи за мету виділення саме українців. Митрополит

40. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 863 с.

41. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941-1944). Сборник документов и материалов. Редактор И.Арад. Яд-Вашем. Иерусалим. 1992. – 424 с.

42. ЦДАГО України ф. 1, оп. 23, спр. 35.
43. ЦДАГО України ф. 1, оп. 23, спр. 633.
44. ЦДАГО України ф. 1, оп. 23, спр. 683.
45. ЦДАГО України ф. 1, оп. 23, спр. 683.
46. ЦДАГО України ф. 1, оп. 23, спр. 684.
47. ЦДАГО України ф. 1, оп. 23, спр. 688.
48. ЦДАГО України ф. 1, оп. 23, спр. 3109.
49. ЦДАГО України ф. 1, оп. 23, спр. 3920.
50. ЦДАГО України ф. 1, оп. 70, спр. 22.
51. ЦДАГО України ф. 1, оп. 70, спр. 23.
52. ЦДАГО України ф. 1, оп. 70, спр. 24.
53. ЦДАГО України ф. 1, оп. 70, спр. 114.
54. ЦДАГО України ф. 1, оп. 70, спр. 234.
55. ЦДАГО України ф. 7, оп. 10, спр. 62.
56. ЦДАГО України ф. 7, оп. 10, спр. 119.
57. ЦДАГО України ф. 7, оп. 10, спр. 132.
58. ЦДАГО України ф. 7, оп. 10, спр. 132.
59. ЦДАГО України ф. 166, оп. 2, спр. 21.
60. ЦДАГО України ф. 166, оп. 2, спр. 24.
61. ЦДАГО України ф. 166, оп. 3, спр. 217.
62. ЦДАГО України ф. 166, оп. 3, спр. 237.
63. ЦДАГО України ф. 166, оп. 3, спр. 249.
64. ЦДАГО України ф. 166, оп. 3, спр. 249.
65. Ю.Цветкова Взаимоотношения иудеев и христиан в Киевской Руси (по правовым нормам Ефремовской Кормчей книги) // Материалы Девятой Ежегодной Международной, Междисциплинарной конференции по иудаике. М.; Пробел-2000, 2002: - 392 с.

ніколи не підтримував гасло ОУН певних часів “Україна для українців”. Виступав проти терористичних актів, що їх влаштовували члени ОУН в часи Пілсудського. Безумовно, вплив УГКЦ на членів ОУН був незаперечним, однак, особливо після 1939 року, частина керівництва поставила своїм завданням ідею “нація вище Бога”, і фактично взяло на озброєння антихристиянські прояви нацистів. Дмитро Донцов (один з впливових ідеологів ОУН) часто-густо у своїх статтях виступав проти впливу греко-католицької Церкви на маси українців. Підкреслюємо – не на ОУН (тим більш УПА) а на українські маси. УПА (особливо різні її формування в лісах) іноді не підкорялася наказам ОУН, особливо коли набрала власної сили і значення (1943-1944 рр.). Командири УПА, якщо їх порівняти із сьогодишнім днем, нагадували чеченських польових командирів, які нерідко діють за власним розсудом. І якщо ті командири ще частково підкорялися керівництву УПА, на заклики ОУН часто не звертали уваги, а й інколи реагували негативно. У сучасній історичній науці з'єднання ОУН-УПА в деякий дивний “нерушимий союз” давно вже розглядається як неісторичний підхід. Саме воєняки УПА були ініціаторами зміни гасла ОУН “Україна для українців” на “Волю народам! Волю людині!”

Власне воєняки УПА передали більше сотні мирних євреїв червоним партизанам Ковпака на Волині. Цей факт мені розповіла єврейка-партизанка, доволі комуністичних переконань, коли я опитував її через Фонд тих, хто пережив Шоа (фонд С.Спілберга). Тут цікаво розгледіти впевненість тих воєняків, що євреї до впадиби комуністичним партизанам, бо передання тих людей було зроблено задля початку переговорів та можливої співпраці. Але принаймні перебування тих мирних євреїв у загоні УПА, до того на Волині їх давно вже було майже вишищено (частогусто за допомогою української поліції, але зовсім не за допомогою УПА) – доволі характерно.

Звичайно, представники українського національного руху брали участь у антиєврейських діях, а також закликали (що набагато важливіше, на мою думку). Звичайно, є провина інтелектуалів, що не чинили опір погромницькому запалові мас. Тим більше та провина є явною, коли інтелектуали знаходили і знаходять виправдання злочинам. Але однозначно казати, що ОУН очолювала національний рух – несправедливо. Треба, нарешті, сказати правду – завдяки диктаторським нахилам, безкомпромісності, жорстокості та підступності багатьох членів та керівників, ОУН зуміла видати себе за найвиразнішого представника українського руху. Однак навіть ВКП(б) не одноособово очолювала так звану “жовтневую революцію”.

Автор у тому ж абзаці пише, що А.Шептицький *“несе відповідальність за співробітництво з нацистами.”* Це доволі важке питання. Відомо-позиція так званих традиційних Церков щодо ставлення до політики та влади обмежується гаслом “...немає влади, як не від Бога...”, “... хто противиться владі, противиться Божій постанові...” (Рим.13.1-2). Можна погоджуватися або ні з таким підходом (мені, особисто, він не подобається), але треба визнати, що цей підхід є і був однаковим і для УГКЦ,

Продовження на стор. 18

Продовження. початок на стор.17

і для римо-католиків, і для православних, і для більшості протестантських Церков. Таким чином підкорення та славослов'я владі (як більшовицькій, так само й нацистській) є наслідком незмінної позиції Церкви. Це можна вважати колаборацією, як то роблять деякі історики стосовно РПЦ, до Римо-католицької церкви, до Румунської православної церкви, інших. Ми вважаємо подібну позицію можливою і в чомусь слушною. Але така позиція має бути об'єктивною. В даному матеріалі ми бачимо трохи інше.

Велику частину матеріалу присвячено тезі щодо негативного ставлення нацистів до РПЦ і позитивного до УПАЦ. Немає жодного слова про позицію РПЦ за кордоном, присутність якої була помітною на окупованих територіях, бо її важко було підозрювати в лояльності до більшовицької влади. РПЦ за кордоном, на жаль, заплямувала себе патологічно антисемітськими заявами (на противагу іншим Церквам що, можливо, й змушені були вітати окупантів).

Треба додати, що Праведник світу О.Глаголев був священником РПЦ, і те, що йому вдалося рятувати євреям життя (на щастя, не лише йому), частково доводить, що німецька влада аж ніяк не ставилася до громад РПЦ «загалом негативно», як то пише наша колега. Відомо немало випадків, коли російські священники хрестили євреїв, сподіваючись таким чином допомогти останнім, і нацисти не карали їх за це. Багато істориків резонно припускають, що дозвіл німців на вільне діяння церков й спричинив звертання Й.Сталіна до подібної політики.

Треба нагадати, що в ті часи священники під тягарем репресій, переходили з однієї конфесії до іншої, бо місцеве німецьке командування часто-густо висловлювало довіру або недовіру на свій власний розсуд. Я знаю з прикладу в Дніпропетровську, що там деякий час німці підтримували українські зявля, потім російські, потім знову українські. Так само ставилися до церков.

Автор посилався на архіви, вказує, що РПЦ та «керівництво Всесоюзної Ради Євангельських християн і баптистів...» поширювало на окупованих територіях антинацистські листівки. Нічого не маючи проти самого факту, треба зазначити, що тогочасну назву «Євангельських християн-баптистів» автор вказує неточно. Треба вказати й на те, що поєднання євангельських християн (або як їх ще називають – п'ятидесятників) разом в одній Раді з баптистами було зроблено під неабияким примусом радянської влади. Це відомо, і саме тому під час «перебудови» дві різні конфесії доброзичливо розійшлися. До того ж О.Гончаренко не помічає, що в архівах є документи, в котрих вказано, що часто керівники баптистів на місцях (так само як і інших конфесій)

віддавали явну перевагу Німеччині перед СРСР. Про це, я знаю знов-таки, з ситуації в Дніпропетровську, де велика частина баптистської громади підтримувала окупантів доволі невдоволено. Що до будинків молитви ходили німецькі солдати. І що частина баптистської молоді відмовилася стати до лав поліції, бо вважала зброю несумісною з власною вірою. А частина до тієї поліції пішла...

Олексій Гончаренко може відповісти на це, тому що він вивчав саме генеральний округ Київ. Але я певен – там ситуація була ще більш заплямованою, ніж у провінціальних містечках.

Вказуючи на антиєврейські «позиції» УПАЦ, треба було б показати і подібні «позиції» інших церков (якщо справді то було позицією, а не маскуванням або підтвердженням стародавніх догматів – тут історики сперечаються, особливо з приводу римо-католиків, бо саме їхню історію найбільш досліджено). Щодо Старообрядницької церкви, що її керівництво також поширювало листівки, які доставлялися, мабуть, за допомогою радянських літаків – то тут слід зазначити, що переслідування, яких зазнали старообрядці за часів радянської влади, були жахливі. Практично цю Церкву було заборонено (так само, як і українську автокефальну, у 30-их роках, на противагу РПЦ). І треба зазначити, що окупанти вбачали в старообрядцях переважно загрозу (це я знаю зі свідчень щодо ліпован – старообрядців, які мешкають у дельті Дунаю). Хоча і про старообрядців доволі мало відомо.

Гадаємо, що О.Гончаренку, праця якого є незаперечно цікавою, торкаючись питання церков, слід було враховувати, що радянські архіви далеко не ідеальні і не єдине джерело інформації.

Крім того, важливо вважати на сучасне становище. Людині, яка досліджує релігійну ситуацію в Україні, відомо про першорядний вплив УПЦ МП. І про доволі недемократичне ставлення влади та ЗМІ до меншини – вірних УАПЦ. Що ж стосується Голокосту та антисемітизму, то деякі ієрархи РПЦ іноді збувають громадськість явно антиєврейськими заявами. УАПЦ ж провела біля синагоги Бродського у Києві акт покаяння за антиєврейські дії в минулому. До речі, про той акт на жаль майже невідомо широкій громадськості, бо засоби масової інформації України далеко не вільні. Крім того – досі невідомо, хто підтримав той акт, а хто ні з впливових членів УАПЦ.

Подаючи цю замітку, я не мав на меті сперечатися з тезами автора або піддавати сумніву його щирість як дослідника – навпаки, тема ставлення церков до єврейського питання під час Голокосту на окупованій території СРСР надто важлива і здебільшого не вивчена. Так само впливи ОУН на УПА та навпаки. Тим більше, розглядати ці теми необхідно обережно і об'єктивно.

Артур Фредекінд (Обервезель-Київ)

СПРОБА РЕЦЕНЗІЇ

СВИДЕТЕЛИ АПОКАЛИПСИСА

Митрополит Андрей Шептицкий. Документы и материалы. 1941 – 1944/ Упорядник Жанна Ковба. Наук. ред. Андрей Кравчук. Серия «Свидки правди». – К.: Дух і Літера, 2003. – 313 с.

Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане/ Упорядник Жанна Ковба. Серия «Бібліотека Інституту юдаїки». – К.: Дух і Літера, 2003. – 267 с.

Мы отстоим от Холокоста более чем на полвека. Дистанция все увеличивается. С одной стороны, это дает исследователям возможность спокойно заниматься своей работой: излишняя «приближенность» к предмету, вызывающему столь мощную – и при этом вполне естественную – психологическую реакцию, затрудняет научный анализ, для которого необходима некоторая отстраненность. С другой стороны, конечно, занимается тематикой Холокоста с холодной душой, не испытывая вообще никаких эмоций, сводя всю проблематику к чистой статистике – тоже недопустимо. Исследователю приходится балансировать между этими крайностями, и далеко не всегда это удается. «Бухгалтеры от Холокоста» – это, слава Богу, редкость. Случаи эмоциональных переключений встречаются у нас значительно чаще. И если это справедливо для нашего времени, то, что ж говорить про свидетельства современников? Новые, вводимые в научный оборот свидетельства тех, кто был вовлечен в те страшные события, кто прочувствовал всю ту боль – собственную, своих близких, своего народа и всего человечества, – и не потерял веру, рассудок, оказался вдобавок способен на трезвый и глубокий анализ происходящего – редчайшие драгоценности. Недавно украинскому читателю подарили такую жемчужину, вернее, целых две.

Д.Кахане и А.Шептицкий – два свидетеля Апокалипсиса, с надеждой на Бога прошедшие через страшные годы войны и не знающих аналогов ужасов. Каждое их слово ценно, их голоса взывают к нам из бездны ада, творившегося на земле, в котором они не потеряли человеческое достоинство и, выражаясь словами самого Шептицкого, пытались «обтерти слезы с очей тих, що плачуть; потішши кожного, що сумує; скрипити

каждого, что слабкий...». Неизвестно, кому из них было тяжелее – еврейскому раввину, который был свидетелем гибели своего народа (ему и самому каждый день угрожала смерть, а он практически ничего не мог сделать даже для своей семьи); или греко-католическому митрополиту, который нес на своих плечах колоссальную ответственность за свою паству, свой народ, который мог что-то сделать, и делал, но это «что-то» в масштабах катастрофы было почти «ничем»... Впрочем, последнее утверждение несправедливо: то немногое, что мог сделать митрополит – это спасти тех, кого он мог спасти. Раввин Кахане – один из спасенных.

Из недавно выпущенных киевским издательством «Дух і Літера» книг «Дневник Львовского гетто. Воспоминания раввина Давида Кахане» и «Митрополит Андрей Шептицкий. Документы и материалы. 1941 – 1944» можно почерпнуть массу фактической информации, необходимой для исследователя (как Холокоста, так и истории украинско-еврейских отношений в целом, истории греко-католической церкви в Западной Украине и т.п.) и небезынтересной для читающей публики. Однако не только в информационно-фактологической стороне дела заключается значимость рецензируемых книг. Это – свидетельства от первого лица. Прямой речью они раскрывают весь спектр эмоций, забот и устремлений не просто очевидцев, а духовных авторитетов своего народа перед лицом режущего адского пламени.

Рецензируемые книги увидели свет одна за другой, и в некотором смысле, они представляют собой диптих, несмотря на то, что они вышли в двух разных сериях – условно «христианской» и «еврейской». Они дополняют друг друга, перекликаются, представляют собой взгляд с двух сторон на одно событие. Вполне естественно, что издания стали результатом сотрудничества одного и того же коллектива, в первую очередь, исследовательницы Жанны Ковбы и Леонида Финберга, директора Института иудаики и редактора издательства «Дух і Літера», а также Мирослава Мариновича, ректора львовского Украинского католического университета, и многих других интеллектуалов, как с «христианской», так и с «еврейской» стороны. ➔

По своему жанру оба издания – это публикации аутентичных материалов, относящихся к одному периоду и одному региону – времени Холокоста на Львовщине. В случае «Митрополита Андрея Шептицкого» речь идет о разного рода документах – письмах, проповедях, распоряжениях и заметках – восходящих к перу главы Украинской греко-католической церкви. Их оригиналы были обнаружены в составителем Ж. Ковбой, и значительную часть книги (почти сто страниц) занимают копии рукописных документов, вернее, страниц тетрадки, десятилетиями скрывавшейся в Центральном государственном архиве высших органов государственной власти и управления Украины в фонде 3833 «Краевое руководство ОУН на западно-украинских землях», под восхитительным заголовком «Дневник украинских буржуазных националистов». Значение издания этих материалов сложно переоценить.

В случае «Дневника Львовского гетто» в Украину возвращается текст, который автор начал писать здесь, впервые опубликовав в Израиле на иврите, а затем – в США на английском. Воспоминания Кахане начинаются словами, иллюстрирующими связь автора с Украиной – и «сюжетную» связь между двумя рецензируемыми книгами: «Я почав писати ці нотатки 29 вересня 1943 року, коли переходив у резиденції митрополита Андрея Шептицького у Львові, деє чотири місяці після ліквідації Львівського гетто і після страшного винищення в Янівському таборі».

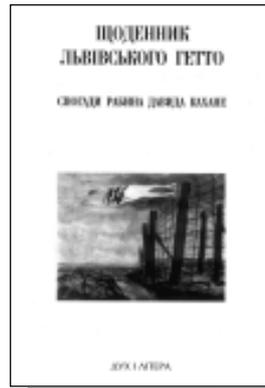
Обе книги хорошо подготовлены, снабжены качественными вводными и заключительными статьями составителя, справочным аппаратом, примечаниями, разного рода дополнениями – от словарей специальных терминов, встречающихся в тексте, до биографических сведений об упоминающихся персоналиях. Кроме того, в сборник материалов «Митрополит Андрей Шептицкий» включена статья Андрея Кравчука «Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептиць-

кого під час німецької окупації Галичини». Издания выполнены на высоком научном уровне. Иногда только, глаз записывает на, не вполне уместном, на мой взгляд, пафосе составителя («Шалом, ребе Кахане! Ласкаво просимо Вас, Вашу книжку до Києва, до Львова, Гримайлова, в Україну. Цієї держави, як і держави Ізраїль не було в часи Вашої молодості, але ось вони є і будуть»).

Но книги связаны друг с другом не только темой, историческим периодом, личными отношениями авторов этих тестов и иными обстоятельствами того времени. Они значимы – обе, именно в связке – как важный шаг на пути налаживания отношений между украинской и еврейской интеллигенцией. Образ Андрея Шептицкого может стать фокусом этого диалога. Митрополит – духовный лидер украинской нации, символ мужества, стойкости духа и подлинно-христианского отношения к ближнему. В отличие от многих фигур украинского национального пантеона, митрополит Шептицкий, подвергая опасности собственную жизнь, спасал евреев от верной смерти. Его голос – голос совести нации, незаглушимый раскатами мировых катастроф. Кахане – безупречный свидетель нравственного подвига украинского пастыря. Хотя митрополит не признан Праведником народов мира, благодарности к нему живет в сердцах украински – и не только – евреев.

Выход в свет двух рецензируемых книг – важный вклад и в науку, и в общественно-интеллектуальный, если так можно выразиться, климат современной Украины. Их публикацией издатели хотели почтить память украинского митрополита и еврейского раввина, всех погибших в Холокосте и всех героев, спасавших близких из религиозного долга и просто потому, что оставались людьми в нечеловеческих условиях.

**Вячеслав Лихачев, преподаватель
Международного Соломонова университета (г. Киев)**

ГОЛОКОСТ І УКРАЇНА

Сотрудник Украинского центра изучения истории Холокоста, **Юлия Смилянская**, готовит книгу «Холокост в Украине. Сборник документов». Книга должна будет проиллюстрировать все грани трагедии – региональные аспекты Холокоста в Украине, этапы проведения «еврейской политики» нацистов, отражение Холокоста в оккупационной прессе, коллаборация и праведничество, истории еврейских семей и многое другое. В книгу войдут материалы советских организаций, в частности, Чрезвычайной государственной комиссии, письма, фотографии, сводки, отчеты, справки... Небольшие фрагменты из этой книги мы будем периодически печатать в нашем бюллетене.

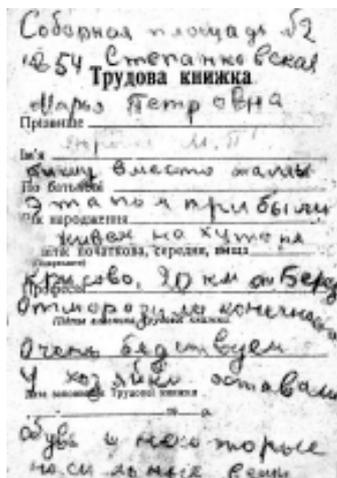
ПИСЬМА ИЗ ГЕТТО

Цукерман Абрам Нюхимович во время войны был на фронте. После контузии оказался в госпитале, потом попал в Сибирь. О судьбе своей семьи – жены Софьи Анисимовны Цукерман, дочерей Лены (ей было лет 12-13) и Аллы (года 2-3) – он ничего не знал. После освобождения Одессы Абрам Нюхимович вернулся домой, разыскал соседку – Марью Петровну Степанковскую. Она рассказала ему о гибели родных, отдала письма жены и дочери, облигации, даже какие-то золотые вещи.

В конце войны А.Цукерман в поезде встретил Елену Сергеевну Бобовникову. Ее муж погиб на фронте. Решили жить вместе. В 1946 у них родилась дочь Алла. Отец умер, когда ей было 16 лет. Он почти ничего не рассказывал о своей первой семье. Однажды, когда Алла была еще маленькой, у отца украли бумажник, в котором хранились фотографии его первой жены и дочерей. А письма из гетто сохранились. Отец, а потом и Алла бережно хранили единственную память о женщине и двух девчонках, сплывших в аду Трансильстрии. Алла Абрамовна пыталась разыскать Марью Петровну или ее родных, писала в Одессу, но никого не нашла. Может быть, после данной публикации, откликнутся родственники М.П.Степанковской – самоотверженной женщины, которая в нечеловеческое время сумела остаться человеком.

А теперь давайте попробуем внимательно вчитаться в эти письма. Они без дат, поэтому мы можем лишь приблизительно догадываться, когда и где все происходило. Одесса была оккупирована 16 октября 1941 года. Перед войной в городе было 220 тысяч евреев. По оценкам исследователей, выехало из города (включая призванных в армию) около 100 тысяч. Итак, Софья Анисимовна Цукерман с двумя дочками оказалась среди 120 тысяч евреев в оккупированном городе. Им удалось избежать первых кровавых акций, во время которых было убито более 30 тысяч людей. Они не оказались среди сотен повешенных 23 октября, после взрыва здания румынской комендатуры. Им удалось спастись от жуткой гибели на Люстдорфской дороге, где в артиллерийских складах было сожжено около 28 тысяч человек. Они не пошли в Дальник. Может быть, их отговорила соседка, Марья Петровна? Но вот проигнорировать приказ от 10 января 1942 года Софья Цукерман, по всей вероятности, уже не могла: «Все без исключения евреи, находящиеся на террито-

рии г. Одессы и его окрестностей, интернируются в гетто на Слободке, куда и обязаны явиться в течении 2 дней, начиная с 10 января 1942 года». Похоже, что именно из Слободки и пишет Софья Анисимовна первые письма. Ясно, что это не слишком далеко от Соборной площади (именно там жили Цукерманы и Марья Петровна). Во всяком случае, Сережа, сын хозяйки, приютившей Софью с девочками, это расстояние преодолевает не один раз. Да и Марья Петровна смогла подойти к месту, в котором они находились. И даже зайти «при наличии паспорта». А значит, живут они как раз в гетто Слободки. Эта жизнь полна почти безнадежной борьбы за существование. Приведенные письма – отчаянные попытки хоть как-то спасти детей и выжить самой. Надо отметить, что и Марья Петровна и Сережа стараются как-то помочь несчастным. Но Слободка – это лишь пересылочный пункт. Людей оттуда гнали дальше: «Эвакуация евреев будет продолжаться пешком до станции Одесса-Сортировочная. На станции Одесса-Сортировочная под стражей они будут посажены в поезд и отвезены до Березовки. От Березовки – продолжать путь пешком». Каждый день составлялись эшелоны, в которых увозили до 2 000 человек. Для того, чтобы укомплектовать очередную партию, устраивались облавы. Обитатели гетто изо всех сил пытались уклониться от попадания в очередную эшелон. Даже для тех, кто не предполагал самого страшного, уход из гетто означал разрыв последних связей с теми, кто мог бы как-то помочь, поддержать. Поэтому особенно страшно звучат строки: «вчера за мной приходили. За две марки остались еще на одну ночь». Одну из последних ночей в приютившем их доме. И эту ночь проплакала младшая дочка. Зубы болели. Последний эшелон в Березовку ушел 20 февраля 1942 года. А это значит, что отправлялись в страшные морозы. Поразительно, но Софья Анисимовна, которая, похоже, понимает, что идут они на гибель, в последнем письме из Слободки просит Марью Петровну отблагодарить, чем возможно, Ефросинию Новикову, хозяйку, у которой они жили три недели: «Если продали плюш, то деньгами, а если не продали плюш, то плюшем и еще чем-нибудь». Это ее последнее письмо. Софья, Алла и Лена Цукерман были отправлены в Березовку в начале

Продовження на стор. 20

Продовження. початок на стор.19

феврала... (10 января начинает функционировать гетто в Слободке – 20 февраля – последний эшелон). Хутор Крысово расположен в 20 км от Березовки. Путь этот – этапом, в феврале, без теплых вещей (все отобрали) видимо оказался непосильным для Софьи. Последнее письмо пишет уже Лена. Обратите внимание, на бланке трудовой книжки! Бумаги у них, понятно, нет, а документы берегли до последнего момента. А тут уж, видимо, поняли, что трудовая книжка больше не понадобится. *“Отморозили конечности. Очень бедствуем”*. Больше никаких сведений о судьбе Софьи, Лены и Аллочки Цукерман не сохранилось. А письмо можно перечитывать вновь и вновь. И размышлять о жестокости и бесчеловечности, о благородстве и мужестве. И о том, что Холокост – это не только расстрельные ямы и газовые камеры. Это еще и плач 4 летней Аллочки, у которой болят зубы, и цена жизни 3-х человек – 2 марки за одну ночь, и трудовая книжка, которая уже никому не нужна. А еще – попытка восстановить память и имена тех, чьи дети сегодня могли бы жить на нашей планете. Но, увы, не успели родиться.

Дорогая Марья Петровна!

Бесконечно В/обязана. Я еще держусь. Но продукты потрачены. Покупка продуктов много стоит, не по капиталу. У меня остались продукты в городе. У Кс. Гав. Пассат сахар и постное масло. Сахар можно продать по 8 – 10 марок и я б могла немного существовать. Там около 8 кило сахару. Кроме того у другой соседки осталось около двух пудов картошки и 1,5 пуда муки. Я б хотела, чтоб по частям эти продукты В/перенесли, а от В/я б могла их получить. Но не уверена отдаст ли эта соседка и вообще мне нужно было бы с Вами многое обговорить. Мне нужно запастись деньгами. Получили Вы деньги. **Убедительная просьба** чтоб Вы сюда пришли. Я не могу всего писать, Сережа спешит.

Целую С.А.

Привет сестре.

У Чернихович немного муки

Очень прошу прийти

Дорогая Мария Петровна!

По-прежнему мучаюсь. Продукты заканчиваются, денег у меня мало. Я прошу В/ очень помочь мне. У Ксении Ив. Пассат есть мой сахар. Продать его поскорее. Здесь сахар 10 марок кило. Забрать к себе постное масло у К.И. и немного муки у Чернихович. Если получили деньги в обмен. Кроме того продать плюш и другие вещи. Ибо нужно запастись деньгами. Я очень прошу, чтобы В/ко мне подошли сюда поговорить. При наличии паспорта это возможно. Кое-какие вещи можно продать здесь если я успею. Марья Петровна убедительно прошу прийти. Заранее признательна.

С.А.

Р.С. Что имела сахару забрали у меня. Оставьте немного сахару себе.

Кс. Ив. должен быть синий теплый тельник-фуфайка.

Марья Петровна Степанковская.

Дорогая Марья Петровна

Я очень жалею, что я не могла Вас видеть так как мне нельзя было выйти с этого места где я нахожусь. Дорогая Марья Петровна, я Вам очень благодарна за Ваш труд и передачу. Я получила 1 к сахара, 1 бутылку масла постного и 10 марок. Дорогая Мария Петровна, если Вы не продали плюш и остальное, что я Вас просила и возьмите в Черняховича сапоги и демисезонное пальто. Я Вас очень и очень прошу, сделайте мне это одолжение, соберите это все и дайте Сереже, он мне принесет и я дам этой хозяйке, она мне здесь кое-что продаст, потому что мне сейчас очень нужны марки. Извините, что так написала. Очень расстроена.

С.А.

Дорогая Марья Петровна.

Убедительная просьба подойти к Ксении Ивановне и взять у нее муку из выварки, но, чтоб никто не знал для кого. Уловьтесь с мальчиком, чтоб он Вас подождал где-то на улице. В общем посоветуйтесь с Ксенией Ивановной, как это проделать более безболезненно. Вчера за мной пришли. За две марки осталась еще на одну ночь. Может мне еще удастся откупить на одну ночь. Ко всем удовольствиям Алла заболела. Всю ночь проплакала и сейчас плачет. Зубы болят.

Целую Софию Анисимовна.

Р.С. Привет Любви и Евгении Петровне. Если сможете загляните. Поможете.

Соборная площадь № 2, кв. 54

М.П.Степанковской

Дорогая Мария Петровна

Мы сегодня выезжаем так как нет выхода. Марья Петровна я вас очень прошу, отблагодарите пожалуйста за то, что я была три недели у этой хозяйки чем можно. Если продали плюш, то деньгами, а если не продали плюш, то плюшем и еще чем-нибудь. То что Вы Сереже передали, я все получила. А пока до свидания, целую Вас все может быть мы не увидимся.

Хозяйка эта где мы жили – Сережи мать – Новикова Фрося

София А.

Привет от нас всех.

Соборная площадь № 2, кв. 54 Степановская Марья Петровна
Дорогая М.П.!

Пишу вместо мамы.

Этапом прибыли, живем на хуторе Крысово, 20 км. от Берез. Отморозили конечности. Очень бедствуем. У хозяйки оставили обувь и некоторые носильные вещи. Что взяли с собой – забрали. Никаких передач через Сережу не получили. Староста села скоро будет в Одессе. Тогда попросим передать нам деньги и кое-какие вещи. Мы босые. Спим в помещении без окон и дверей и без одеяла. Всего хорошего. Привет сестрам Ксении Иван. и Черняхович. При возможности пишите. Лена

ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ

ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ В ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ

Демократичні процеси та проголошення незалежної України інтенсифікували процеси етнополітичного відродження національних меншин країни. Для поліетнічної України ці процеси мають важливе значення. Забезпечення міжнаціонального миру та толерантних відносин між різними етносами є гарантією стабільності та нормального розвитку молодій держави, недопущення кривавих конфліктів, яких не зуміли уникнути багато держав в СНД.

Процес національного відродження складається, зокрема, зі створення можливостей для вивчення своєї мови та історії. Недарма багато національних громад вже встигли створити досить розгалужені системи національної освіти – як формальної, так і неформальної. Єврейська громада України, попри свою відносну нечисельність / понад 100 000 осіб за даними останнього перепису/, сьогодні утримує десятки дошкільних навчальних закладів, майже 20 середніх шкіл, 3 педагогічних коледжів, понад 50 недільних шкіл тощо.

Але кількісні показники не роблять освітньої системи. Відсутні можливі програми, різноманітні навчальні плани, підручники та посібники, методологічне та методичне забезпечення, підготовка та перепідготовка педагогічних кадрів.

Не маючи відповідного педагогічного забезпечення, педагоги змушені працювати на власний розсуд, користуватися посібниками, в яких

історія єврейської меншини раніше взагалі не висвітлювалася, а лише тепер знаходить місце в підручниках та посібниках. Якщо історична наука вже підготувала солідні монографічні праці з цього питання, зокрема, з питань Голокосту, то педагогічних праць – практично немає. Є розробки окремих тем, уроків, матеріали позакласної роботи, але відсутні підручники, які висвітлювали б історію одного з найдавніших етносів України, котрий живе на її території впродовж віків.

Наприклад, перший підручник, що ним починають вивчення історії України учні – “Оповідання з історії України”. Його автор, В.Мисан, лише на 180 сторінці вказує, що на території України “проживають росіяни, білоруси, євреї, греки, німці, татари, поляки” (1).

Систематичний курс історії України починають вивчати у 7 класі (2). Автори і тут згадують на 30-тидесяти сторінках тексту лише про киммерійців, сарматів, східних слов'ян та жителів грецьких колоній.

У журналі “Історія в школах України” (3) було надруковано конспекти двох уроків з теми: “Київ у другій половині XIV ст. – I-й половині XVII ст.” Цікавий матеріал, продумана методика роблять ці конспекти зразковими і гідними наслідування. Але і в них, на жаль, немає жодної згадки щодо національного складу населення міста у середньовіччі, про взаємостосунки різних етносів, які населяли Київ.

Хоча сучасні північники розповідають про безліч слідів єврейсь-

кого населення у середньовічному Києві, зокрема на Подолі, Львівській площі, а деякі історики /наприклад, О.Прицак/ висувають думки і про хазарське походження міста.

Дуже мало згадується про різні етноси України, їхній внесок у економічне, культурне і духовне життя України і в підручниках для 8-го класу(4). Наприклад, у посібнику В.Власова є лише епізодичні повідомлення зразка: "...за умов постійної загрози несподіваних нападів зі степу, рис оборонної архітектури набували навіть окремі церкви, монастирі, синагоги тощо"(5).

Візьмемо підручники та посібники, що їх підготовлено для 9-го класу. Частина авторів, наприклад, Ф.Турченко та В.Мороко: "Історія України. Кінець XVIII – початок XX ст." /К.: "Генега", 2000/, звертають увагу і на єврейську присутність в Україні: "В містах України проживало 45% єврейського населення", "в багатьох містах України домінувала єврейська мова...", "освічених євреїв було в три рази більше, ніж українців"(6).

Зацікавлення викликає матеріал про політичне життя єврейської громади, про створення партії "Бунд" тощо. Учні дізнаються про толерантні стосунки євреїв з представниками інших національних меншин країни та з корінним етносом – українцями. Згадується горезвісний процес Бейліса, спровокований офіційною владою Росії. А розповідаючи про промисловий розвиток України, автори твердять, що рушійною силою індустріалізації на початку XX ст. були представники національних меншин – росіяни, євреї, поляки (7).

У підручнику для 9-го класу В.Сарбея є параграф, в якому приділяється увага історії національних меншин, до того ж майже половина параграфа присвячується єврейській громаді. Автор пояснює це тим, що "найбільший природний прискіп із національних меншин давнього корінного населення України спостерігається серед євреїв". У книзі поданий цікавий матеріал про відомих меценатів - Бродських, про громадянський подвиг простих українських міщан - присяжних на процесі Бейліса, які винесли присуд щодо його невинності. (8).

Наступним щаблем у пізнанні історичного минулого України є підручник, написаний авторським колективом на чолі з професором С.Кульчицьким (9). Вже в другому підрозділі автори розглядають питання щодо національних меншин, зокрема, єврейської громади України. Наприклад, вони намагаються подати картину жаклих єврейських погромів часів визвольних змагань 1917–1921 рр., справедливо називаючи винних: отаманщину, білогвардійські війська, війська УНР та Червоної армії. "За короткий час денікінської окупації криваві погроми перевершили всі ті страхотття, що роками чинились в єврейських містечках різноманітними місцевими бандами", – констатують автори (10).

У § 28 йдеться про внесок вчених – євреїв за походженням – у науку та культуру України, в § 55 та 36 розповідається, хоч і досить стисло, про події часів Другої світової війни, йдеться про трагедію Бабиного Яру, вказується, що в Україні з 4 млн. жертв нацизму понад чверть – становили саме євреї (11).

Значна увага приділяється євреям у підручнику Ф.Г. Турченка "Новітня історія України", частина перша, 1914–1939 рр., /К.: "Генега", 2002/. Наприклад, у § 27 автор пише про єврейські погроми: "Наростання безладдя в тилу і на фронті супроводжувалось єврейськими погромами, в яких брали участь отаманські загони, майже неконтрольовані командуванням армії УНР" (12). Далі пояснюється, що цивільне єврейське населення розраховувалося за злочини, здійснені в Україні членами більшовицької партії - євреями за походженням, разом із представниками інших національних груп(13).

Автор також подає документальні матеріали, що дозволяє вчителю методично урізноманітнити урок. Наприклад, ознайомивши учнів з листом заступника міністра закордонних справ УНР А.Марголіна до міністра К.Мапівича, пропонується дати відповідь на питання: "У чому, на твій погляд, полягає трагедія єврейського населення України в 1917–1920 рр.?" (14).

У § 60 "Стан культури в Україні в 30-х роках", де йдеться про розвиток освіти, підкреслюється, що на той час 400 000 дітей навчались у національних школах, у тому числі і в єврейських (15).

У підручнику, виданому запорізьким видавництвом "Прем'єр", матеріал з історії євреїв в Україні подано досить об'ємно. В параграфі "Другий Універсал Центральної Ради" вказується, що представники національних меншин брали участь у підготовці проекту автономного устрою України (16). Наводяться матеріали з'їзду народів Росії, який пройшов у Києві, де об'єднувалися необхідність

забезпечення всім народам Російської республіки права вживання рідної мови, що мало відкрити шлях до вільного та рівноправного розвитку національних культур. З'їзд ухвалив рішення створити Раду народів, до якої мали входити 4 представники кожної національності (17). Розглядаються й інші періоди історії України, в яких висвітлюються питання національних меншин, серед них і євреїв.

Безумовно, автори посібників та підручників не могли не зосередити особливої уваги на трагедії Голокосту в Україні, де кількість жертв євреїв надто вражаюча – понад 1,5 млн. Багато сторінок присвятив авторських колектив навчальному посібнику, виданому у Запоріжжі (18). Матеріали підручника допоможуть вчителю виховати в учнів зневагу до злодіянь нацистів, до ксенофобії та антисемітизму. Розглядається сьогоденний стан національних меншин України.

Введення в державну програму з історії України поняття Голокост, безумовно, сприяло підвищенню уваги до цієї трагедії, в більшому або меншому обсязі цей матеріал представлений в усіх посібниках останніх часів. Не зупиняючись на якості педагогічної методики цих підручників, спробуємо зробити деякі висновки.

Сучасні вимоги, що ставляться перед авторами шкільних підручників, які видаються у європейських країнах, котрі проводять демократичні перетворення, полягають у тому, що "підручники мають бути фактологічно точними, неупередженими, правдивими, об'єктивними. Вони повинні відбивати різні точки зору фахівців. Підручник – не книга для читання, а для самостійної праці учнів, тобто він мусить бути насичений документами, схемами, картами тощо. В посібниках має бути відображено також матеріали з історії національних меншин країни"(19).

Цей короткий огляд основних підручників з історії України дає змогу зробити наступні висновки.

У період незалежної України питання історії національних меншин взагалі і єврейської, зокрема, почало висвітлюватися в підручниках та посібниках для системи державної освіти.

Деякі питання цієї історії введені вже до програм. Це, безумовно, сприяє включенню цих матеріалів до посібників.

Але обмеженість у часі та перевантаження учнів не дозволять ввести в підручники більшого обсягу матеріалу. Тому назріло питання підготовки посібника з історії євреїв в Україні як додатка до наявних підручників з історії України, який можна було

використовувати як в єврейських, так і в українських школах.

І першими, звичайно, необхідно підготувати матеріали для вивчення історії Голокосту як важливої частини історії XX століття.

Ілля Кабанчик,
історик (м.Львів)

Примітки:

1. Мисан В. Оповідання з історії України. Видання друге, виправлене та доповнене. – К.: "Генега", 1997.
2. Лях Р., Темірова Н. Історія України. З найдавніших часів до XV ст. – К.: "Генега", 2000.
3. Фурсова І. Київ у другій половині XIV – першій половині XVII ст. Історія України в школах. – 2000. – № 4.
4. Швидько Г. Історія України, 8 клас. – К.: "Генега", 1996.
5. Власов В. Підручник для 8-го класу. – К.: "Генега", 2002.
6. Вказана праця. – С. 259.
7. Там само. – С. 403.
8. Сарбей В. Історія України. XIX – початок XX ст. Підручник для 9-го класу середньої школи. – К.: "Генега", 1996. – С. 112.
9. Кульчицький С. та інш. Історія України. Підручник для 10-го класу середньої школи. – К.: Освіта, 1998.
10. Там само. – С. 93.
11. Там само. – С. 236.
12. Турченко Ф. Новітня історія України. Частина I. 1914–1939. – К.: "Генега", 2002. – С. 86.
13. Там само. – С. 132.
14. Там само. – С. 134-135.
15. Там само. – С. 300.
16. Даниленко В., Гузенков С., Колодяжний М. Навчальний посібник для 10-го класу середньої загальноосвітньої школи. Запоріжжя: "Прем'єр", 2002. – С. 30.
17. Там само. – С. 34.
18. Шевчук В., Тараненко М., Левітас Ф., Гісем О. Історія України. Навчальний посібник для XI класу середньої загальноосвітньої школи. – Запоріжжя: "Прем'єр", 2001.
19. Матеріали семінару "Підготовка та публікація нових підручників історії для шкіл в європейських країнах, які проводять демократичні перетворення". - Варшава (Польща), 16–18 листопада, 1996. – С. 13.

ПОЛОЖЕННЯ

про організацію і проведення загальноукраїнського конкурсу
учнівських творчих робіт з теми: "Історія і уроки Голокосту"

Реалізуючі ідеї, закладені в Декларації Стокгольмського міжнародного форуму з проблем Голокосту Український центр вивчення історії Голокосту оголошує про проведення у 2003/2004 навчальному році серед учнів середніх загальноосвітніх навчальних закладів України конкурсу дослідницьких робіт з теми: "Історія і уроки Голокосту". Ми пропонуємо здібним та небайдужим до суспільних проблем юнакам і дівчатам випробувати свої сили, взявши участь у конкурсі.

Розділ I. Мета конкурсу

1. Поглиблення знань школярів з проблематики Голокосту, як безпрецедентного випадку геноциду в історії людства, популяризація теми серед учнівської молоді.

2. Розвиток навичок у дослідницькій та аналітичній діяльності під час збирання матеріалів та написання праці з обраної теми.

3. Пошук нових фактів, документів, свідчень щодо подій Голокосту в Україні та за її межами, та введення їх в науковий обіг.

4. Набуття і розвиток вміння оформляти результати досліджень в типові для учнівських творчих робіт форми і на максимально можливо для шкільного віку рівні.

5. Формування навичок відстоювати і аргументовано доводити власну точку зору на проблему під час захисту роботи.

6. Відбір за результатами конкурсу найбільш здібних учнів і сприяння їхньої участі в міжнародних семінарах та конференціях.

7. Виховання молоддю толерантної поведінки. Поваги до людей інших національностей, свідомого ставлення до міжетнічних проблем.

Розділ II. Підготовка конкурсу

До участі в конкурсі запрошуються учні 9-11 класів, загальноосвітніх і спеціалізованих шкіл, гімназій, ліцеїв, професійно-технічних училищ. Особи, що бажають взяти участь в конкурсі подають заявки в поштовому (дискета та роздрукований оригінал роботи) чи електронному (електронною поштою) вигляді до **31 січня 2004 року**. Для підготовки конкурсу створюється Оргкомітет в складі співробітників Центру, наукових працівників, викладачів, історії ВУЗів, вчителів шкіл, представників молодіжної асоціації при Центрі. *Періодично Оргкомітет збирається на засідання де вирішує поточні питання підготовки і проведення конкурсу.* Для допомоги авторам робіт з вересня 2003 року до квітня 2004 року щоденно, крім неділі, діє консультативний пункт в середній школі № 102 м.Києва, вул. Шулявська 10/12, (станції метро "Політехнічний інститут"). З тією ж метою для тих, хто подав заявки, під час зимових канікул буде проведено семінар, про який буде повідомлено додатково. Роботи приймаються до **1 квітня 2004 року** у попередньо рецензуються спеціалістами з даної проблематики. Праці, що не відповідають рівню вимог конкурсу можуть бути відхилені. До **20 квітня 2004 року** тим, хто пройшов відбір, буде повідомлено про участь у конкурсі. Під час перевірки робіт рецензенти звертають увагу на: а) відповідність викладу заявленій темі; б) характер теми і те, наскільки повно її розкрито; в) компонування матеріалу, структури, стилістики, логіці викладу; г) оригінальність ідей та їх обґрунтування; д) оформлення роботи.

МИСТЕЦТВО І КАТАСТРОФА

Г. Грасс

Ми хочемо познайомити читача з фрагментом нової роботи відомого німецького письменника Г.Грасса "Траскторія краба", що її надрукував часопис «Иностранная литература» 2002, №10, в перекладі Б.Хлебнікова. Як на наш погляд, читачеві буде цікавим Г.Грасс. І тому, що не вважає, що з "тією війною вже все ясно" (як висловлюються деякі діячі), і тому, що розповідає про мало відомий терористичний акт Д.Франкфуртера, і тому, що вказує на широкую неонацистську пропаганду в інтернеті. Так само й спокійним, журналістським стилем. І аллюзіями щодо власної родини – де вона була тоді, що робила, про що думала.

...Будучи на чотириє год старше Маринеско і на чотирнадцять лет моложе Густлоффа, сын раввина Давид Франкфуртер родился в 1909 году в словенском городе Дарувар. В семье говорили на иврите и на немецком, в школе Давид научился говорить и писать по-сербски, однако испытал на себе повседневную ненависть к евреям.

Здесь можно только предположить, что он вряд ли сумел справиться с этим обстоятельством: хлипкое телосложение не позволяло ему дать физический отпор, а ловкое приспособленчество было противно его натуре.

Вильгельма Густлоффа объединяло с Давидом Франкфуртером лишь следующее: если первый имел слабые легкие, то второй с детства страдал хроническим воспалением костного мозга. Однако Густлофф сумел избавиться в Давосе от своего недуга и стал позднее вполне здоровым партийным активистом, а вот что касается больного Давида, то ему врачи помочь не сумели: пять проведенных операций оказались безуспешными, сам случай объявлен безнадежным.

Вероятно, заболевание началось еще во время учебы Давида на медицинском факультете: семья решила, что учеба должна проходить в Германии, поскольку там учился отец, а еще ранее его отец. Есть сведения, что из-за своей болезненности и трудностей с концентрацией

Розділ III. Вимоги до роботи

Кожна робота, що її запропоновано до конкурсу повинна мати не більше 35 аркушів тексту. Викладу теми передуватиме план у простому або розгорнутому вигляді, бажано з вступною і заключною частинами. На титульній сторінці згорі зазначаються організації – фундатори конкурсу, потім назва конкурсу, теми, прізвище, ім'я автора повністю, назва навчального закладу, адреса, варіант контактної зв'язку. Внизу аркуша відомості про наукового керівника. У вступній частині бажано висвітлити ступінь розробленості обраної теми, а також сформулювати мету і завдання дослідження. В разі використання цитат посилання на джерела обов'язкові і оформляються за загальноприйнятим зразком. Такі самі вимоги стосуються списку використаних джерел і літератури, що подається наприкінці праці. В структурі роботи бажано пояснювальні примітки, щодо використаної автором термінології, наведених персоналій та проблемних положень. Роботу прикрасить і зробить більш зрозумілою залучення наочних матеріалів (таблиці, схеми, малюнки та інше за вибором автора). Висновки повинні базуватися на матеріалі головної частини і мати конкретний характер.

Приблизна тематика робіт додається окремо. Учні мають право обирати теми за власним розсудом та уподобанням, також і не вказані в переліку (перелік тем буде розміщено на сайті Центру з 5 січня 2004 р.). Роботи можуть бути побудовані на подіях, що виходять за часові межі безпосередньо Голокосту, але пов'язані з ним.

Розділ IV. Захист робіт і визначення переможців

Захист робіт відбудеться **14-17 травня 2004 року**, про що повідомляються всі учасники. Автор готує стислий (5-7 хвилин) виклад головних ідей роботи. Другим етапом захисту стануть відповіді на запитання опонентів, якими виступають учні, вчителі, члени журі, гості конкурсу. Активність учнів-опонентів і рівень обізнаності, виявлений у запитаннях враховується під час підведення загальних підсумків. Перед початком захисту бажаним надається можливість ознайомитися із змістом робіт. Члени журі звертають увагу на: а) вміння стисло охарактеризувати роботу; б) якість відповідей на запитання; в) обізнаність з проблематикою Голокосту в цілому; г) полемічні здібності; д) мовні особливості.

Під час конкурсу відбуваються зустрічі із спеціалістами у вивченні Голокосту, обговорення проблемних питань, неформальне спілкування. Завершує конкурс традиційне урочисте підведення підсумків, відзначення кращих робіт і кращих виступів в різних номінаціях.

Розділ V. Нагородження переможців

Всі учні, що брали участь в захисті робіт нагороджуються дипломами, літературою відповідної тематики, іншими призами. Також кращим конкурсантам буде надана можливість взяти участь в різних молодіжних конференціях, семінарах та школах з проблематики історії Голокосту. Найкращі роботи учнів будуть розміщені на сайті Українського центру вивчення історії Голокосту www.holocaust.kiev.ua

дядю, который был, как и отец, раввином, таскал за рыжую бороду молодой человек, приговаривая: "У-у-у, жидовская морда!"

Примерно так описана эта сцена в литературно-документальной книге Эмиля Людвиг "Убийство в Давосе", выпущенной этим популярным писателем в 1936 году в амстердамском эмигрантском издательстве "Кверидо". "Соратничество Шверин" опротестовывало на своем сервере данное описание, ссылаясь опять-таки на партийного пропагандиста Диверге, поскольку тот приводил в своем памфлете выдержки из протокола берлинского полицейского, который в свое время допрашивал раввина д-ра Соломона Франкфуртера: "Не соответствует действительности утверждение, будто молодой человек подросткового возраста таскал меня за бороду (имеющую, кстати, не рыжий, а черный цвет), приговаривая при этом: У-у-у, жидовская морда!"

Я не сумел установить, оказывалось ли в полиции давление при допросе, состоявшемся спустя два года после описанного и подвергнутого сомнению инцидента. Так или иначе, Давид Франкфуртер вернулся в Берн; похоже, он испытывал тяжелую депрессию, на что имелось немало причин. Во-первых, вновь началась учеба, по-прежнему безуспешная, а во-вторых, он весьма переживал смерть матери, что усугубляло его непрекращающиеся физические страдания. Кроме того, берлинский эпизод производил на него все более гнетущее впечатление по мере того, как из швейцарских и иностранных газет ему становились известны сообщения о концентрационных лагерях в Ораниенбурге, Дахау и иных местах.

В конце 1935 года ему пришла в голову мысль о самоубийстве, которая с тех пор не оставляла его. Позднее, уже в ходе судебного процесса, в экспертном заключении, предоставленном защитой, говорилось: "Под воздействием внутренних душевных мотивов личного свойства для Франкфуртера возникла психологически невыносимая ситуация, которая требовала своего разрешения. Депрессия привела к мысли о самоубийстве. Однако присущий каждому человеку инстинкт самосохранения отвел выстрел от себя и перенацелил его на другую жертву."

На этот счет в Интернете язвительных комментариев не обнаружилось. Тем не менее во мне крепло подозрение, что за адресом www.blutzeuge.de скрывается не оголтелая когорта бритоголовых парней из "Соратничества Шверин", а некий дошлый одиночка. Один из тех, кто следует не по накатанной колее, кто выбирает малохоженные тропы, предпочитает траекторию краба или, подобно ищейке, ведет поиск, прихвываясь к меткам, оставленным Историей.

...Эту поездку Давид Франкфуртер осуществил 31 января 1936 года. Он читал газету и курил. В разделе "Разное" публиковалось сообщение о деятельности ландесгруппенляйтера Густлоффа. Газеты за это число, среди них "Нойе цюрихер цайтунг" и "Базлер националь-цайтунг", писали о текущих событиях или предвосхищали события грядущие. В начале этого года, вошедшего в историю как год Берлинской олимпиады, фашистская Италия еще не одержала победу над далекой империей Негуса Абиссинией, Испания чувствовала угрозу гражданской войны. В Германии строились автодороги, а матери, жившей в Лангфурте, стукнуло восемь с половиной годов. Позапрошлым летом, купаясь в водах Балтики, утонул ее глухонемой брат Конрад. Мать очень любила его, а потому спустя сорок шесть лет этим именем крестили моего сына, которого, однако, все зовут Конни; так же обращается к нему в своих письмах и его подружка Роза.

Диверге указывает, что 3 февраля ландесгруппенляйтер вернулся довольно усталым после весьма успешной поездки по кантонам. Франкфуртер знал — в этот день Густлофф будет в Давосе. Кроме газет Франкфуртер регулярно читал и издаваемый Густлоффом партийный журнал "Рейхсдойче", в котором сообщались календарные сроки планируемых мероприятий. Давид разведал о своей жертве практически все.

Он попитался этой информацией, как был насквозь пропитан никотином.

Интересно, было ли ему известно, что год назад чета Густлоффов построила на свои сбережения в Шверине кирпичный дом и предусмотрительно обставила его на случай возвращения в Германию? Что они очень хотели завести ребенка?

Когда студент-медик прибыл в Давос, там выпал снег. Снег сиял на солнце, и курорт выглядел именно так, каким он бывает запечатлен на видовых открытках.

Франкфуртер приехал без багажа, но с твердыми намерениями. Из "Базлер националь-цайтунг" он вырезал газетную фотографию с Густлоффом в партийной форме: высокий мужчина, решительный взгляд, высокий лоб, чему способствовало облысение. Франкфуртер снял номер в отеле "Лев". Пришлось ждать целый день до 4 февраля.

Этот день называется "Ки-Тов" и считается приносящим счастье — информация, которую я выудил в Интернете. На уже известном мне сервере дата была объявлена днем памяти Мученика.

Вышел покурить на солнышко. Каждый шаг отдавался скрипом на снегу. По понедельникам проводился экскурсионный осмотр города. Планировал по Курпроменаду. Присоединился к кучке зрителей, которая наблюдала за хоккейным матчем. Поболтал с несколькими курортниками. Надо ртами витал морозный парок.

Главное, не вызывать подозрения. Не сказать ничего лишнего. Не суетиться. Все было спланировано и подготовлено. Револьвер удалось

купить безо всяких проблем, потренировался на стрельбище Остермундинген под Берном. Несмотря на болезнь, рука была твердой, не дрожала.

Во вторник, оказавшись на месте действия, он воспользовался указателем "Вильгельм Густлофф — НСДАП". Стрелка вела от Курпроменада к улице Ам курпарк, где находился дом №3. Голубой особняк с плоской крышей, на водостоках висели сосульки. Несколькими улочными фонарями сражались с опускающимися сумерками. Снегопад прекратился.

Таковы внешние рамки события. Другие подробности несущественны. О том, что произошло дальше, могли свидетельствовать только сам преступник и вдова убитого. Интерьер соответствующей части квартиры можно было увидеть на упомянутом сервере, где иллюстрацию сопровождал весьма эмоциональный текст.

Судя по всему, фотографию сделали вскоре после происшествия, так как на столах и на комоды стояли еще свежие букеты, но большой цветочный горшок призван был придать помещению мемориальный вид.

Дверь на звонок открыла Хедвиг Густлофф. По данным ею позднее показаниям, глаза у молодого человека были добрыми; он попросил аудиенции у ландесгруппенляйтера. Тот стоял в коридоре, беседа по телефону со своим однопартийцем доктором Хаберманом, руководителем организации в Туне.

Проходившему мимо Франкфуртеру послышались слова "еврейские свиньи", однако госпожа Густлофф оспорила это в своих показаниях. Дескать, ее супруг избегал подобных выражений, хотя и считал решение еврейского вопроса делом безотлагательным.

Введя посетителя в кабинет, она предложила ему присесть. Ни тени подозрения. Визитеры частенько появлялись без предварительного согласования, нередко это бывали однопартийцы, у которых возникали какие-либо проблемы.

В пальто и со шляпой на коленях студент-медик, сидя в кресле, разглядывал письменный стол, на котором стояли часы в деревянном футляре, над столом висел почетный кинжал СА. Выше и по бокам кинжала расположились несколько фотографий Вождя и рейхсканцлера, как бы служа черно-белым и цветным декоративным оформлением интерьера. Фотографии духовного наставника Грегора Штрассера, убитого два года назад, вроде бы не было. Неподдалеку красовалась модель парусника — вероятно, "Горх Фок".

Далее скользящий посетитель мог увидеть на комодке возле письменного стола радиоприемник, а рядом бюст Вождя, то ли бронзовый, то ли гипсовый, но выкрашенный под бронзу. Очевидно, цветы на письменном столе стояли еще до выстрелов; этими цветами госпожа Густлофф любовно украсила рабочее место, чтобы порадовать супруга, вернувшегося после утомительной командировки, к тому же ей хотелось напомнить ему о недавнем дне рождения.

На столе среди всякой всячины было небрежно разложено множество бумаг — вероятно, отчеты кантональных организаций, наверняка партийная переписка с важными инстанциями Рейха, а возможно, тут были и письма с угрозами, которые за последнее время приходили по почте все чаще; впрочем, от защиты со стороны полиции Густлофф отказывался.

Он вошел в кабинет без супруги. Подтянутый, вполне здоровый, поскольку уже несколько лет как излечился от туберкулеза, одетый в гражданское, он шагнул к посетителю, который не поднялся навстречу, а выстрелил прямо с кресла, едва выхватив револьвер из кармана зимнего пальто. Меткие выстрелы оставили в груди, шее и голове ландесгруппенляйтера четыре отверстия. Он беззвучно рухнул возле помещенного в раму портрета своего Вождя. Тут же в кабинете появилась супруга, вначале она увидела направленный на нее револьвер, а потом простертого на полу мужа, бросилась к нему, а у того из ран хлынула кровь.

Давид Франкфуртер, пассажир с билетом в один конец, надел шляпу и без всяких помех со стороны переполошившихся жильцов вышел из дома, места своего преступления, после чего бродил некоторое время по заснеженным окрестностям, несколько раз поскользнулся, вспомнил телефон для сообщения о чрезвычайных происшествиях, позвонил из ближайшей будки, назвавшись преступником, затем нашел, наконец, дежурный участок кантональной полиции и сдался.

Нижеследующую фразу он сказал вначале для протокола дежурному полицейскому, а позднее повторил ее без изменений в суде: "Я стрелял, потому что являюсь евреем. Я в полной мере сознаю тяжесть содеянного, но ничуть не раскаиваюсь."

В связи с этим событием было израсходовано много типографской краски. То, что у Вольфганга Диверге именуется "трусливым убийством", сравнивается у романиста Эмиля Людвиг с "битвой Давида и Голиафа". Столь полярные оценки дошли и до наших дней с их всемирной Паутиной. Герою библейского склада, решившего призвать собственным — пусть излишне просто обоснованным — поступком к сопротивлению свой несчастный народ, здесь противостоит Мученик национал-социалистического движения. Обоим отводится место на скрижалях истории в качестве выдающихся личностей. Стрелявший, впрочем, был вскоре повергнут в забвение; даже когда мать была ребенком и откликнулась на имя Тулла, она ничего не слышала ни об убийстве, ни об убийце, разве только легенды о белом лайнере, на борту которого счастливые люди плавали в короткие и дальние путешествия, устраиваемые организацией "Сила через радость".

SUMMARY

Potichny P. UKRAINIAN-JEWISH RELATIONS: THEORY AND PRACTICE

The pragmatic and practical questions which surround inter-ethnic relations and nationalisms on the territories of the former Soviet Union now have a renewed urgency. Fourth, it is now clear that in order to investigate the 'problem' of Ukrainian and Jewish relations of the past, in the present and to speculate into the future, it is valuable and urgent to broaden our horizons in an intellectual as well as a pragmatic manner. We are no longer constrained by either traditional historiography, or by the straight jackets of ideology. We are now able to bring different perspectives to the 'problem' in order to deepen our understanding, to provide a broadly based comparative analysis to our inquiry and to provide some pragmatic suggestions to urgent policy questions.....1

Fredekind A. STARVATION AND HOLOCAUST

The article starts from proclamation like that: "After many years of lie an international community considered in UNO a problem of Starvation in 1930th years". Some Ukrainian mass-media and politicians call this Starvation (Holodomor) as Ukrainian Holocaust. The author regards this as not correct and tries to compare a phenomenon of Ukrainian Holodomor and the Holocaust – what was the distinction in reality, what was the treaty toward Ukrainians in general and to Jews. He also touch upon the subject of anti-Semitism that wasn't known by Ukrainians anytime. (From Editor).....2

Podolsky A. PROBLEMS OF COLLABORATION AND RESCUING JEWS ON THE TERRITORY OF LATVIA AND UKRAINE IN NAZI OCCUPATION PERIOD: ATTEMPT OF COMPARATIVE ANALYSIS

The author aims to investigate motivations of people who collaborated with nazi in Holocaust period. He found similar and special reasons, comparing this phenomenon in Ukraine and Latvia.

The common reason is connected with obtaining independence from Soviet Union (successful in Latvia and unsuccessful in Ukraine), but as far as Ukrainian leaders couldn't keep the power well enough and it came to bolsheviks. National movement went to underground but continued to act as anti-Polish, anti-Soviet and in 30th years became anti-Jewish organization. (Holocaust and Europe).....2

Round table. "HISTORICAL COURSES OF HOLOCAUST: ATTEMPT OF COMPREHENSION"

There were such points proposed for discussion:

How much the problem of Babiy Yar is studied or not in your opinion?

In what way can we preserve the memory of Babiy Yar for our next generations?

This is not only a deep human, but also incredibly philosophical theme. Because Babiy Yar is very clear embodiment of how people go to evil. How people go to evil, and independently whether they are Jews or not, they don't go to evil themselves, but something leads people there.

(Round table "Babiy Yar").....4

Fredekind A. (Oberveisel-Kyiv). HOLOCAUST AND GULAG – COMPREHENSION ATTEMPTS

Discussion of the second volume of the latest book by A. Solzhenizyn "200 years together". (Reflections).....5

Nakhmanovich V. THINKING ON REASONS AND SENSE OF HOLOCAUST

Vitaliy Nakhmanovich in very details give analysis of several Hitler texts trying to find and understand the nature of German anti-Semitism and desire to destroy Jewish nation. He turns to other cultural figures as well. Three men standing at sources of wide political movements of Modern Time: liberalism, communism and anarchism (Volter, Marks, Prudon) had common idea in Jewish question with Third Reich flyer; in all but the practical conclusions. Only Hitler went to the end and announced a mortal combat to Jews. (Round table. "Historical sources of Holocaust: attempt of comprehension").....7

M. Tyaglyi (Simferopol). JEWISH COMMITTEES IN CRIMEA OCCUPIED BY THE NAZIS: STATING THE PROBLEM.

The article is devoted to the history of the Jewish Councils (Judenrat) which were established in almost every large Crimean City during the period of the Nazi occupation of the peninsula. The author makes an attempt to describe their composition, main stages of the activity of these organization as well as the role which they were forced to carry out during the implementation of the "Final Solution" in Crimea. The specific features of these Jewish administrative units in comparison with the Jewish Councils in Poland, Western Ukraine and Byelorussia (where ghettos were created by the Nazis) are also mentioned. The archival sources which are known today do not allow to create complete picture of the history of the Jewish Councils. That is why an attempt was made by the author to characterize questions on this topic which demand to be researched in the future. *The Holocaust and Ukraine. (Ending, see beginning # 4 (10))*.....10

Kruglov. L'VOV, JULY 1941: THE BEGINNING OF ANNIHILATION

The author tells the story how L'vov was occupied by German forces. The next day after German invasion, it is Ukrainian Nationalist Organisation (OUN-b) appeared in Lvov. They announced by the radio that Ukraine obtained independence. German forms from OUN people a military police which immediately began to arrest man-Jews. Couple of days before NKVD committed hundreds of murders and Germans and OUN found hundreds of dead bodies in jails. Jews were forced to bury the victims of NKVD. (*The Holocaust and Ukraine*).....12

Honcharenko A. NAZI AND "ARYAN" POPULATION OF THE TERRITORY OF UKRAINE: TO THE QUESTION OF "COLLABORATION"

There kinds and forms of collaboration with local population are overviewed here that haven't being done earlier in scientific field. The author also put his attention on the origins of this phenomenon. He regard this as "racist anti-Semitism" or in other words "fighting with judo-bolshevism". Equation of Soviet power with so called "jude-kommunism" allowed nazi to use a myth about Jewish character of political regime of USSR and to put all bolshevist crimes on Jews which appeared in this context as collective image of "absolute evil". (*The Holocaust and Ukraine*).....14

Fredekind A. (Oberveisel-Kyiv). OBJECTIVITY IS THE BASIS OF SCIENTIFIC CHARACTER

This article is devoted to the discussion about the role of Church in the period of Holocaust. Position of different Christians Churches is examined their attitude toward murder of Jews in the period of Nazi occupation of Ukraine. The author of the article Mr. Fredekind discusses with the article of Mr. Goncharenko, published on this occasion in a previous number. (*Discussion*).....17

Likhachev V. APOCALYPSES WITNESSES.

We are away from Holocaust more than for half of the century. Distance still increases. From one side it enables researchers to do quietly their work: a superfluous "closeness" to the object causing so powerful - and very natural - psychological reaction, interfere scientific analysis which demands from the researcher to be pushed aside. From other side, of course, it is also impermissible to study Holocaust topics with a cold soul, testing no emotions in general, turning all issue into statistics only. (*Review*).....18

Smilyanska Yu. LETTERS FROM GHETTO

Dear M.P.!

I am writing instead of mum.

We live on Krysovo settlement, 20 km from Berezy. We have got our hands and feet frost-bitten. We are in a very bad condition. Left our shoes and some clothes at a hostess. All that we keep with us they took away. We haven't received anything though Serezha. Village head is going to Odessa soon, then we will ask you for money and some clothes. We walk without shoes, sleep in a house without windows and doors, without blanket. Best wishes. Give my kind regards to sisters Ksenia Ivanovna and Chernyachovich. Write us if there will be an occasion. Lena. (*The Holocaust and Ukraine*).....19

Kabanchik I. SHOWING THE HISTORY OF UKRAINIAN JEWS IN TEXTBOOKS FOR HISTORY OF THE STATE

I. Kabanchik states that after Ukraine obtained its independence it should have lead to ethnic renaissance. National minorities began to teach their children history and culture of its peoples and etc. He analyses this process stressing mainly on Jewish population. It appeared that nevertheless there are some substantial changes in scientific area, serious monographs are written, but it is done a few in a pedagogy. The majority of Ukrainian History text-books for pupils says very little about Jews in Ukraine and their role in State history and culture. That is a situation that should be improved, the author believes. (*Teaching problems*).....20

Competition statement

In a desire to realize ideas of Stockholm International Forum devoted to Holocaust, Ukrainian Center for Holocaust Studies is to conduct a competition of research papers on "History and lessons of Holocaust". We propose to talented and non-indifferent toward social problems youngsters to join the competition. It is held during the 2003/2004 studying year among the secondary schools of Ukraine.....22

G. Grass. "CRAB TRAJECTORY"

... Being four years older than Marinesko and fourteen years younger than Gustloff, David Frankfurter, son of rabbi, was born in 1909 in Daruvar, Slovenia. Family used to speak Hebrew and German, David learned how to speak and write in Serbian in school, however tested on himself an everyday hatred to Jewries. (*Art and Shoah*).....22